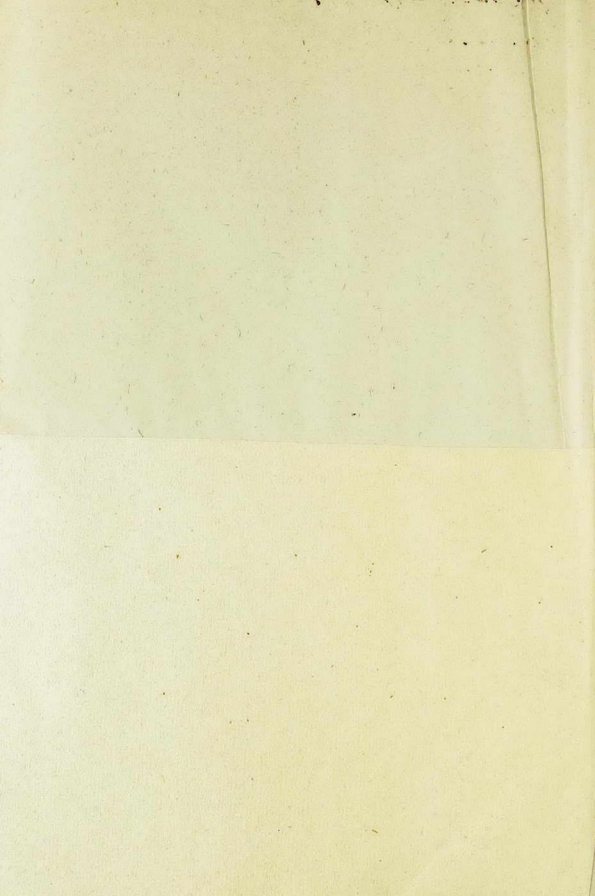

**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔԱՂԱՔԻ ՅԵՎ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻՋԵՎ ՍՏԵՂԺՎԱԾ
ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

(Արտատպութիւն Գիտութեան յե՛վ Արվեստի Ինստիտուտի
№ 2 յե՛վ 3 Տեղեկագրից)

ՏԻՐ. Քար. Սեպտեմբեր 1921
հիգիենայի:
30/9/18թ.
Հիգիենա:

20/9/18
46

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆՈՒՄ ՖԵՈԴԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՅԵՎ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻՋԵՎ ՍՏԵՂԵՎԱԾ ՀԱՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ձեկեղված է Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի պատմական-հասարակագիտական բաժնում 1927 թվի մարտի 26-ին և ապրիլի 9-ին)

Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը մի բարդ թեմա է: Լիովին բնութագրում ենք այդ Դրությունը ավելի բարդանում է, յերբ նկատի ենք առնում այն հանգամանքը, վոր ֆեոդալական Հայաստանի մեր վերջրած ժամանակաշրջանի մասին բոլորովին բացակայում են մոնոգրաֆիկ ուսումնասիրություններ և կարևորը, վոր դեռ ևս անցյալի քաղաքների ավերակները սպասում են իրենց պեղումներին: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, վոր մատենագրական աղբյուրներից (հայ թե ոտար) մեզ հասած վկայություններում կան բավականաչափ նյութեր, վորոնք հնարավորություն են տալիս մեզ յերևան հանելու այդ հակադրությունը:

Հայաստանի անցյալի հասարակական կյանքը լուսարանելու տեսակետից մեր առաջագրած հարցի քննությունը հիմնաքարն է կազմում:

Եթևոր զարգացած և ապրանքափոխանակությունը պայմանավորված աշխատանքի բաժանման հիմքը կազմում է քաղաքի և գյուղի (Land) բաժանումը: Կարելի յե ասել, վոր հասարակության ամբողջ տնտեսական պատմությունը անփոփոխում է այս հակադրության շարժման մեջ¹:

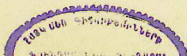
Մարքսը սրանով վոչ միայն քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրության շարժման մեջ է տեսնում հասարակության ամբողջ տնտեսական պատմությունը, այլ նա միաժամանակ մատնանիշ է անում սրա շուրջ կատարվելիք ուսումնասիրության մեքսը:

Քաղաքի և գյուղի բաժանումը կապում է անմիջականորեն աշխատանքի բաժանման հետ: Մի բաժանում, վոր զարգացել է պայմանավորվել է ապրանքափոխանակությամբ: Ուրեմն, արտադրական ուժերի վորոշ զարգացման աստիճանում:

Այս տեսակետից մեր ուսումնասիրությունը յերկու հիմնական հարց պիտի շոշափի.

ա) Յերևան հանել այն շարժիչ ուժերը, վորոնք 7-րդ դարու կեսից ֆեոդալական Հայաստանի հասարակական աշխատանքում բաժանում են առաջացնում:

1 K. Marx. Das Kapital, Գլ. 12 [V, էջ 299, Stuttgart 1921,

բ) Յուլյց տալ ստեղծված հակադրությունն այն նախը, վոր գոյությունն ունեցել արարական շրջանի ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի ու գյուղի միջև:

Մեր կարծիքով, արարական շրջանում, շարժիչ ուժեր հանդիսանում են. ա) բնահարկերի մեծագույն մասի դրամական ձևով դանձումը և բ) ֆեոդալական հողային սեփականությունների շուրջ առաջացած փոփոխությունները:

Սրանից առաջինը մեր կողմից առանձին ուսումնասիրության նյութ և դարձել և տպագրվել Պետ. Համալսարանի Գիտական Տեղեկագրի յերկրորդ համարում: Այդ ուսումնասիրության հիմնական յեղրակացություններից մին յեղել և Ֆեոդալական Հայաստանում արագորակաց ագլուտացիի մեջ առաջացած բաժանումը:

Առաջադրված յերկրորդ հարցը պարզարանելու համար մենք կանդ կանենք խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի քաղաքային կյանքի լուսաբանման վրա:

Այս կերպ մեր ուսումնասիրությունը բաժանվում և չորս հիմնական գլուխների.

I. Արարական նվաճումի անդրադարձումը ֆեոդալական հողատիրության փոխ-հարաբերությունների վրա.

II. Քաղաքների բարգավաճումը.

III. Արհեստավորական արտադրությունը ֆեոդ. Հայաստանի ապրանքափոխանակության շրջանում.

IV. Առևտրական և վաշխառուական կապիտալ:

I. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄԸ ՖԵՈՒՈՒՍԿԱՆ ՇՈՂԱ-ՏԻՐՈՒՅՑԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արարների վարած հարկային քաղա. ականության զուգընթաց տարվում էր նաև, հետեղական կերպով, Հայաստանի հողատեր ֆեոդալների տկարացման քաղաքականությունը: Յեթե այդ քաղաքականությունը սրկղրական շրջանում ընթանում էր արարական պետության համար նպաստավոր կերպով, ապա խալիֆատի տկարացման շրջանում մենք ականատես ենք լինում հողատիրական փոխհարաբերությունների տեսակետից մի այնպիսի յերևույթի, վոր մի շարք տեսակետներից վերին աստիճանի ուշադրավ է:

Հայտնի յե, վոր արարական տիրապետությունից հետո վերստին հանդիպում ենք ֆեոդալական Հայաստանում քաղաքների դարգացման: Ներքին տնտեսական կյանքում առաջացած այս փոփոխությունը ունեթ իր խր պատճառները: Ուստի, նախ քան ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքների մասին խոսելը, հարկավոր է յերկու հիմնական հարցի պատասխանել.

1. Արարական նվաճումը ինչ անդրադարձում ունեցավ ֆեոդ. Հայաստանի հողատիրական փոխհարաբերությունների վրա.

2. Առաջացած հողատիրական այս նոր փոխհարաբերությունները

ինչ անդրադարձում ունեցան, իրենց հերթին, քաղաքների դարգացման վրա:

1. Ինչպես ամեն մի տիրողի նույնպես արարների հիմնական նպատակն էր կազմում ֆեոդ. Հայաստանը տնտեսապես նվաճելը Այս տեսակետից խոշոր խոչընդոտ հանդիսանում էին բազմաթիվ մեծ ու փոքր հայ ֆեոդալները: Միապետական արար պետությունը չէր կարող յերբեք հանդուժել նման ֆեոդալների գոյությունը, մանավանդ յերբ նկատի ունենանք, Վոր այդ ֆեոդալներից Վոմանք արարական և բյուզանդական աշխարհակալական պայքարների ընթացքում արարական պետություն անհավատարմություն մի շարք փաստեր տվել էին:

Տեղական ֆեոդալների տնտեսական ապա և քաղաքական իշխանությունը տկարացնելու ասպարիզում, արարների վարած քաղաքականություն մեկ մենք կարողանում ենք յերկու հիմնական դիմ ժամանակը:

ա. Վորոշ պատմական վկայություններ թույլ են տալիս մեզ ասելու, Վոր արարական պետությունը ձգտում ունեւր տեղացի ֆեոդալները փոխարինելու արարացիներով: Ոմարի (654—644 թ.) հին սկզբունքը, Վորով արգելվում էր արարացիներին դրամած յերկրներում հողային սեփականություններ ունենալ, վերանում էր Ումանի (644—656 թ.) ժամանակ: Երևական արարները դարձան առաջին կարգի մեծ հողատերեր¹:

Ուրեմն, արարների նախ քան Հայաստանը վերջնականապես դրավելը (653/55 թ.²) Ոմարի դրած որենքը վերացած է լինում:

Համաձայն Բալասուրիի վկայության Հարիր բին Մասլաման, Մուսավիայի առաջարկով, Կարին փոխադրել է 2000 հողուց բաղկացած մի պահակախումբ և նրանց շնորհել է ավատներ: Համաարար, սրանք այն հողերն էին, Վորոնց սեփականատերերը զաղթել էին: Ըստ այդ վկայության՝ այդ հողերը մշակվում էին տեղացիների կողմից, Վորոնք կոչվում էին այլ և վճարում էին *charaq* կոչված տուրքը³, 934 թ. փորձ է արվում բանակի մարդկանց հող առ մշակելու. սակայն տալիս է բացասական արդյունք և որենքը վերացվում է⁴:

756 թվին Կարին տեղափոխված արարացիների մասին Ղևոնդ պատմիչի ժոռ կարգում ենք.

«... եւ կարգեաց (Ճգիտ վոստիկանը) ոոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս հայոց»⁵:

Այս մասին մի ուշ-գրավ վկայություն ունենք նաև սուրիացի պատմիչ Դընհի կողմից, Վորը խոսելով 766/67 թվին սուրիացի գյուղացիության վրա դրած զբված ճնշումների մասին, հայտնում է.

«... Նրանք (գյուղացիները) մոհինչ չունեյին աշխատելու համար, Վորովհետեւ նրանց հողերը արարացիների կողմից ծախված էին»⁶:

¹ H. Topdschian. Die innere Zustände u. s. w. *Լջ. 14. Halle, 1904.*

² Ghazarian, Armenien unter d. Araberschafft *Լջ 96.*

³ Baladuri, 197, 20 *ևն.*

⁴ Alf. v. Kremer, Denkschriften d. Wiener Akademie, *Լջ 325, 1888.*

⁵ Ղևոնդ, Գլ. Իթ., *Լջ 130, Պետերբուրգ 1887.*

⁶ Chronique de Denys de Telmahré, IV—éme partie 1888, trad. fr. par I. B. Chahot *Լջ 74/75. Paris 1895.*

Հողերը ծախելու պատճառ ցույց ե տրվում գյուղացիության վրա դրված հարկերը չգանձվելը: Գյուղացիութունը ճարահատյալ զաղթում էր: Յեթե պետական հողերի մասին այս ձևի քաղաքականություն եր տարվում, ուրիշ պատմական վկայություններ թույլ են տալիս մեզ յեղ-րակացնելու, վոր արարական իշխանությունը հովանավորում եր այն ա-րարներին, վորոնք բռնի գրավումներով տեղացի ֆեոդալները քշում էին իրենց սեփականություններից: Այսպես, Բերկրիի Գնունիները քշվում էին Ուսումանիկներին կողմից¹: Կոստարականները Արշարունիքից² արար Ջա-հայանների կողմից. սրա հետեանքով ե, վոր Կոստարականները այդ մա-սը վաճառում են Աշոտ Մասկերին³:

Արարները դեպի հողեր իշխանները վարում էին մեզմ քաղաքա-կանություն: Սակայն, մի շարք պատմական վա-տաթղթեր ցույց են տա-լիս, վոր արարական տիրապետության շրջանում անտեսապես ուժեղացող հայ յեկեղեցին⁴ ես զերծ չէր այդ բռնագրավումներից:

Սա. Որբելյան պատմիչի 9-րդ ե 10-րդ դարերից մեզ հասցրած մի քանի փաստաթղթեր, վորոնք վերաբերում են յեկեղեցիին յեղած նվի-րատվություններին, պարունակում են հետևյալ հետաքրքիր վերջաբան-ները.

«...եւ եթէ տաճիկ աւագութիւն փոխի ե յափշտակել ջանայ, հազարէն հազար Գալաք ի վերայ նորա դայ, ե յիւր փեղամբարէն Գալիգար լինի»:

կամ,

«... ե թէ ի տաճիկ աւագութիւն հասանի ե յափշտակել ջանայ յաստուծոյ ե յիւր փեղամբարէն Գալիգար եղիցի...»

ե կամ

«...ե թե տաճիկ աւագ լինի ե յափշտակէ՝ յաստուծոյ ե յիւր փեղամբարէն որոշած լինի ե յամենայն սրբոց նգովեալ ե 100.000 Գալաք»⁵:

Այս փաստաթղթերը կասկած չեն թողնում, վոր տիրողների կողմից հողային բռնագրավումները սովորական մի յերևույթ ե յեղել: Յեթե վո-րոշ արտոնություններ վայելող հողեր իշխանների հանդեպ բռնադրա-վումներ լինում էին, ապա շատ հավանական ե, վոր նրանք ավելի մեծ համեմատություններով պիտի արտահայտվեին աշխարհիկ իշխանների մասին:

Բանակի մարդկանց ավատներ տալու, ինչպես ե հողային բռնագրա-վումների կողքին, պետք ե նկատի ունենալ նաեւ այն հանդամանքը, վոր

¹ Ք. Արծրունի, III, 28, էջ 247. հմտ. նաեւ Marquart, Streifzüge, էջ 404:

² Վարդան, էջ 76, հմտ. նաեւ Marquart, Streifzüge էջ 403.5, 451.54:

³ Հիշյալ դարերում յեկեղեցիին խոշոր սեփականատեր դառնալու մասին ունենք ու-չազգրավ փաստաթղթեր Սա. Որբելյան պատմիչի մոտ: Սյունիքում յեկեղեցական հողային սեփականությունը յերեան հանելու տեսակետից հետաքրքիր, մենագրաֆիկ ուսումնա-սիրություն Նյուի կարող ե լինել հիշյալ պատմիչի մեզ հասցրած փաստաթղթերը:

⁴ Սա. Որբելյան, Գլ. Խ. էջ 265, Գլ. ծա, էջ 13, Գլ. ձգ էջ 47, Փարիզ 1859, մաս I ե II:

մի շարք քաղաքներ սկսած 7-րդ դարուց դառնում են արաբների բնակատեղիներ։ Այսպես Ամիդը, Մանազկերտը, Բեհլերին, Արզնը, Դվինը, Դատվանը Նախիջևանը, և Կարինը¹։ Հետագա դարերում այս քաղաքներում առաջանում են խոշոր հողատերեր, վրոնք դառնում են վարդ քաղաքական ուժ։ Անշուշտ, հետագա դարերի այդ արտահայտությունը արդյունք էր ասորիական այն պրոցեսին, վոր կատարվում էր այդ քաղաքներում հաստատվող յեկվորներին կողմից։

Մատնանշված այս յերեք հիմնական մոմենտները, անտարակույս, խոշոր փոփոխություններ առաջացնում էին հողային սեփականության փոխարարություններում։ Սակայն, սրանք ղեռ ևս անգոր էին արաբական պետության առաջադրած նվաճումը լրիվ իրագործելու։

Բ. Տեղացի ֆեոդալների տնտեսական և քաղաքական իշխանությունը տկարացնելու տեսակետից բացի այն, վոր միայն 15.000 հոգինոց բանակ ունենալու իրավունք էր տրվում, արաբական պետությունը շարունակում էր այն հալածանքները, վրոնք տեղի էին ունեցել նախորդ դարերում։ Այս տեսակետից բավական և հիշատակել միայն Արգուլ Մելիք խալիֆի որով՝ Միջագետքի, Հայաստանի և Ատրպատականի եմիր Մոհամեդ բին Մերվանի Նախիջևանում և Խրամում հայ ավատապետների համար կազմակերպված ջարդը 8-րդ դարու սկզբում²։ Նույն դարու վերջին կեսին տեղի էր ունենում Բաղրևանդի ճակատամարտը, վորը ճակատադրական նշանակություն ունեցավ այնքան ուժեղ Մամիկոնյան նախարարության համար։ Այդ ճակատամարտից հետո անցյալի հառարակական կյանքում խոշոր դեր կատարող Մամիկոնյան տոհմը չքանում էր հրապարակից։ Նրանց կալվածները բաժանվում էին այն նախարարական տունների միջև, վրոնք խալիֆատի վստահությունն էին վայելում—Բաղրատունիները և Արծրունիները։ Այդ բաժանման մեջ անմասն չէին մնում նաև արաբ ֆեոդալներ³։

Բացի հալածանքներից արաբացիները կիրառում էին նաև տեղացի ֆեոդալները իրար հետ կոմիցնելու և այս կերպ նրանց տկարացնելու քաղաքականությունը։ Պետական պաշտոններ այլադան նախարարությունների հանձնելով կամ միաժամանակ նույն պաշտոնը յերկու տարբեր նախարարական տունների տալով։ Այս կերպ նրանց միջև ստեղծվում էր մրցակցություն, վոր հաճախ վերջանում էր արյունահեղ կռիվներով։

Թե առաջին և թե յերկրորդ պարագաներում ամենից ավելի տուժողները լինում էին փոքր ազնվականները, վրոնք ուժեղ ֆեոդալների մոտ պաշտպանություն էին վրոնքում և մտնում նրանց ծառայության մեջ և դառնում և պասալներ։ Ժամանակի ընթացքում նրանց հողերը կլանվում էին մեծերի կողմից։ Այս տեսակետից նվազ դեր էր կատարում նաև դրամական հարկային քաղաքականությունը, վորը մասին խոսել ենք վերև մեր

¹ Արաբական գաղութների մասին հմտ. Թոփչյան. Die innere Zustände u. s. w. էջ 14—22.

² Հեռնդ Գլ. գ. էջ 36. Marquart, Streifzüge էջ 448.

³ Հեռնդ Գլ. Ը. էջ 169 շար., 183. Marquart, Streifzüge, էջ 37, 403 հն., 452 հն. նույնպես Ghazarian, Armenien unter d. Araberherrschaft, էջ 49.

մատնանշած ուսումնասիրություն մեջ և ցույց տրվել թե ինչպես այդ զբա-
մական հարկերը քայքայման ելին հասցնում փոքր ազնվականությունը:
Հաճախ տուրքերի պատճառով նրանք ստիպված ելին լինում վաճառել
իրենց սեփականությունը:

Արարները՝ Հայաստանը տնտեսապես նվաճելու այս հետևողական քա-
ղաքականությունը ստանում էր 9-րդ դարում բոլորովին այլ բովանդակու-
թյուն, յիւր բազմաթիվ ֆեոդալները վերանում կամ վասալ դառնում ելին
և ստեղծվում ելին փոքրաթիվ, սակայն տնտեսապես վերին աստիճանի
ուժեղացած նախարարական տունք: Այդ ուժեղ ֆեոդալները, ոգտվելով խա-
լիֆատի տկարացումից և արաբական պետություն սահմաններում ծագած
ապստամբություններից, կարողանում ելին իրենց տնտեսական զորությունը
քաղաքական իշխանություն ձևոք բերել: Դադրաշայանը իրավացի յի, յիւր
զորում և.

«Բարեկը մեծագույն ազգակն և IX դարում հայ մասնակի
իշխանների ուժեղացման համար. քսան տարի շարունակ իր հաղթու-
թյուններով ան խալիֆատը զբաղեցրեց, նրանց ազդեցությունը Հա-
յաստանի վրա բոլորովին թուլացրեց, և մինչ այդ հայ մասնակի
իշխաններ ժամանակ շահեցան տնտեսական և զինվորական տեսա-
կետից ամրանալու»¹:

Թեև մի կողմից այնքան նշանավոր նախարարական տունք, ինչպի-
սիք Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Սահառունիները, Ռշտունիներ-
ը, Գնունիները և ուրիշներ, վրոնք նախորդ դարերին խոշոր հասարա-
րակական ազդեցություն ունեյին, ժամանակի ընթացքում անհետացան
կամ դադրեցան վրեկ մի դեր խաղալ Հայաստանի հասարակական կյան-
քում², մյուս կողմից մի քանի իշխանական տունք, ինչպիսիք՝ Բագրա-
տունիները, Արծրունիները և Սյունիք իրենց հոգամասերը մեծ նափով մե-
ծացրին:

Հայաստանի ֆեոդալների հողային սեփականությունների մեջ առա-
ջացած ալս փոփոխությունների մասին Թոփչյանի կատարած ուսումնասի-
րությունից զալիս ենք հետևյալ յեղբակացություն.

9-րդ դարի վերջին քառորդում, Հայաստանում վորպես խոշոր հողա-
տերեր հանդես են գալիս. 1. Բագրատունի, 2. Արծրունի, 3. Սյունիքի,
4. Անձեակցայ, 5. Մոկի, 6. Ջանարքի, 7. Ուսնի, 8. Ուտիքի, 9. Գու-
զարքի, 10. Դարդանի իշխանները. (6—10 հիշվածները գտնվում են Աղ-
վանից յիրկրում):

Այսու ի-ի ժամանակ Բագրատունիները տեր ելին որինակ՝ Բագարանի,
Շիրակի (մայրաքաղաք Շիրակավան), Վանանդի (մայրաքաղաք Կարս),
Անիի, Տայքի մի մասին և Արագածոտնի լեռնամասին մինչև Յերևան քա-
ղաքը: Նոր զբաղումներով այս յերկրամասերը ալելի ընդարձակվում են³:

¹ Daghbasschian, Gründung des Bagratiden Reiches u. s. w. էջ 7:

² H. Topdsehian. Polit. u. Kirchengesch. Armen. Mit. d. Sem. f. orient. Sprachen Jahrg.

III, 2 Abt. էջ 180, Berlin 1903:

³ Ibid էջ 185-90, 195:

Արծրուհիները, վորոնք նախապես Աղբակում կալվածներ ունեյին, վերև հիշած ժամանակաշրջանում տեղ հյին Վասպուրականի և կարողացան նոր նվաճումներով, մասնավորապես Գագիկ I-ի որով (904—909 թ.) իրենց կալվածները նմանապես ընդարձակել և հետևաբար լինում և այն, վոր Բագրատունիների և Արծրուհիների միջև իշխանություն հարցի շուրջ պայքար և առաջանում։ Պայքարը մղվում էր նախ խոյ քաղաքի մասին ապա՝ Բերկերի, Մանազկերտի, Քլաթի և Բաղեշի մահմեդականների վրա դերիշխանություն հարցի շուրջ¹։

Սյունիքի յերկու իշխանական տունները իշխում հյին ամբողջ Սյունիքին։

Այս յերեք իշխանական տունները այն ժամանակ ամենից ուժեղ հյին։ Վորովհետև, Մուկաց և Անձևացյաց իշխանական տունները գտնվում հյին Արծրուհյաց ազդեցություն տակ և վերև հիշված 6—10 իշխանական տունները Բագրատունիների ազդեցության տակ²։ Աղվանից իշխաններին առավելապես վտանգ էր սպառնում Ատրպատականի մահմեդականների կողմից, ուստի նրանք հենվում հյին Բագրատունիներին։

Հոգևոր իշխանների կալվածների մասին բավական տեղեկություններ ունենք Ստ. Որբելյանի մեզ հասցրած փաստաթղթերում և Վիմական Տարեգրի արձանագրություններում, վորոնցից վորոշակի յերևում և, վոր տնտեսապես ուժեղացած աշխարհիկ իշխանները «իրենց հողվո փրկություն համար առատորեն հողային նվիրատվություններ են անում յեկեղեցիներին և վանքերին։ Այդ նվիրատվությունները լինում են յերբեմն «հայրենատեր» գյուղացիության հաշվոյն³։

Այն հանգամանքը, վոր արաբական պետությունը, առհասարակ, դեպի հոգևորականները և նրանց սեփականությունները համեմատաբար զիջող քաղաքականություն և վարել, մեզ թույլ և տալիս յեզրակացնելու, վոր այս ժամանակաշրջանում նրանք հանդիսանում են առնվազն նախորդ դարերի խոշոր հողատերերը։

Մի քանի նախարարական տոների ձևերում գավառների կենտրոնացումը հոգևոր իշխանների համար ստեղծում էր նպաստավոր հանգամանք։

Մեր դրած առաջին հարցի քննությունը մեզ բերավ հետևյալ յեզրակացություններին.

ա) Ֆեոդալական Հայաստանում առաջացել հյին արար հողատերեր։ Իբն Հաուքուլի կողմից արտաքին Armenia անվանված մասում գոյություն ունեցող քաղաքներում, մասնավորաբար, հաստատվում են արաբներ. հավանաբար առևտրականներ։ Այս մասին ունենք Դընիի մի վկայությունը 769/770 թ. վերաբերող, վորից յերևում է, վոր այդ քաղաքներում Մուսուլից գաղթած Ժողովուրդը խոշոր հարստությունների տեր և դարձել⁴։

բ) Ներքին ֆեոդալներից մի քանիսը կարողացել հյին կլորացնել իրենց տե-

¹ Markwart, Südarmenien u. die Tigrisquellen էջ 801/2 note 311:

² H. Topdtschian, Polit. u. Kirchengeschichte u. s. w. էջ 142 152, 156/57, 198, 200:

³ Ստ. Որբելյան, Գլ. IV, էջ. 209, Գլ. IX, էջ 218 չ, Գլ. IԲ, էջ 253 չ, Գլ. IԿ, էջ 259:

⁴ Chronique de Denys de Tell-Mahré, tr. I. B. Chabot էջ 92:

րիտորիաները և վաստակ դարձնել մանր ֆեոդալները։ Նրանց տնտեսական այս ուժեղացումը հետագայում հնարավորություն է տալիս «թագավորիկ» դառնալ։ Այդ ֆեոդալները ապրում են իրենց մայրաքաղաքի ապարանքներում, վորտեղ հավաքվել էյին նաև վաստակ իշխանիկները։ Փոքրաթիվ, սակայն տնտեսապես ուժեղ այդ աշխարհիկ ֆեոդալները իրենց քաղաքական իշխանության համար կարելի ունեյին հոգևոր իշխաններին։ Յեթե ամենայն հայոց կաթողիկոսը Բագրատունիներին էր համարավորում, Արծրունի և Սյունյաց իշխանները ևս ունեյին իրենց յեպիսկոպոսները¹։ Այդ հոգևոր իշխանները իրենց կատարած ծառայությունների համար լրուլի վարձատրվում էյին։

2) Խոչ անդրադարձում ունեցավ հոգատիրական այս նոր փոխհարաբերությունը ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների զարգացման վրա։

Այս անդրադարձումը, զլիավորարար, տեղի էր ունենում յերկու ուղղությունում։

ա) Փոքրաթիվ, սակայն տնտեսապես ուժեղացած այդ խոշոր ֆեոդալները, իրենց ընտելությունը հաստատելով գոյություն ունեցող և զարգացման պրոցեսում գտնվող քաղաքներում, հնարավորություն էր ստեղծվում այդ վայրերում խոշոր ֆեոդալին յենթակա զավառներից հարկի ձևով դանձվածները կուտակելու։ Բացի այս, այդ խոշոր ֆեոդալի շուրջ ափելի մեծ թիվով անաշխատ սպառողներ էյին հավաքվում։ Թե մին և թե մյուսը հարմարագույն պայմաններ ստեղծում էյին զբաղական հարկերի պատճառով հասարակական աշխատանքի մեջ սկսած բաժանումը խորացնելու։

Պետք է նկատի ունենալ նաև մի շարք հանգամանքներ ևս, վորոնց կոմպլեքսի մեջ և նրանց միջոցով միաժամանակ կատարվում է այդ փոխադրեցությունը։

Մեթոդական տեսակետից կատարած մեր բաժանումներում յուրաքանչյուր տնտեսական ազգակ գործնական կյանքում խաչաձևում, ներգործում են միմյանց վրա։

Բացի արտաքին հարկերի մեծագույն մասի դրամտիկան ձև ստանալուց, պետք է նկատի ունենալ զարգացման պրոցեսում գտնվող քաղաքները և վոր կարևորն է այդ քաղաքներից անցնող արևելքի և արևմուտքի առևտրական ճանապարհների ցանցը։ Իսկ առևտրական կապիտալի կողքին, նրա անբաժան ընկերակից վաշխառական կապիտալը, վորի շահագործումները, ինչպես կը տեսնենք մեր ուսումնասիրության վերջում, որինականցվում են։

Տնտեսական այս խաչաձևող ազդակների մեջ առ այժմ անհրաժեշտ է ընդգծել այն, վոր ապրանքափոխանակության այս ժամանակաշրջանում թե հոգևոր և թե աշխարհիկ իշխանների տնտեսական պահանջները ավելանում և բազմանում են. այս կերպ անդրադառնելով իր հերթին առևտրական կապիտալի աշխուժացման վրա։

¹ H. Topdsehian, Polit. u. Kirchengeschichte u. w. էջ 159.

Այս յերևույթը անդրադառնում եր այն բանի վրա, վրո նախկին շրջաններում, յերբ բնահարկը դանձվում եր ֆեոդալական իշխանների սպառողական կարիքների համար առավելապես, այժմ կուտակված այդ բարիքները դառնում էյին ապրանք: Սրանով մի կողմից բնահարկի դանձման սահմանները վերանում էյին և մյուս կողմից հարկաճաճման պահանջը դառնում եր անսանձ:

Մեր կարծիքով այս մասին և Արիստ. Լաստիվերտացիի ակնարկությունը, վոր անում և ժամանակի առևտրական կենտրոններից միումն 1049 թ. ի Արձնի մասին:

«... վաշխից և տոկոսեաց օրէնք եղան, և ցորեցոյ բազմապատկութիւն, որով երկիր պղծի...»¹

Առաջին պարբերության մասին մենք ստորև խոսելու ենք: Այստեղ հետաքրքրականը՝ «ցորենոյ բազմապատկութիւն» դարձվածքն և, վոր անկասկած արտադրող դասից դանձվող բնահարկն և ակնարկում: Պատմիչը իր այս տողերում մեզ տալիս և դարգացման այն պրոցեսը, վորով ընթանում էյին այդ քաղաքները:

Վոր այդ կուտակվող ցորենը ապրանք էր դառնում, այդ հաստատվում և արար պատմիչ Տարբրիի վկայությամբ, վորի համաձայն Հայաստանից դեպի Բագդադ հացահատիկ արտածվելիս և յեղևի²:

Արդոք իշխանական դասը իր տնտեսական կարիքները բավարարելու համար միայն բնահարկ եր դանձվում թե՛ հարկի վորոշ տեսակներ դրամականի էյին վերածվել: Այս մասին ունենք շահեկան վկայութիւններ Ս. Որբեյանի փաստաթղթերում և Վիմական Տարեգրի արձանագրութիւններում: Յերկու վկայութիւններ ցույց են տալիս, վոր իրապես ներքին իշխանների կողմից դանձվել են վորոշ դրամական հարկեր:

Այսպես, Ստ. Որբեյանի մոտ կարդում ենք 903 թ.-ի հայոց սպարապետ Շապուհ Բագրատունիի թողած մի փաստաթղթում.

«...եւ ետու հինգ զեղոց սահման՝ Կոթաքարն, Աղաբոյ վանսն, Շաւառնահողն, Գետամէջն, Կթանոցն, Գետաժանաց ծովն, 260 դրամ ի Կոթաքարէն, 530 ի Բրտենեացն, 660 յԱղաբոյ Վանացն ծովէ, 990 ի Կարբին գետերէն և ի նաւերէն»³

901 թ.-ի Մաքինացոց վանքին յեղած նվիրատվության մեջ կարդում ենք.

«.. ես Սուփան, Սյունյաց իշխան... ետու որս ձկանց... և եւթն հարիւր դրամ ի Դեղձանգետոյ՝ զապալէն, երկու հարիւր դրամ ի Կաթկայ, երեք հարիւր յիսուն յԱնմեռէն, որ լինի ՌՄԾ դրամ, և ետու հինգ կուղպակ յԱնի...»⁴

¹ Արիստ. Լաստիվերտացի, Գլ. Ժր. եջ. 53/55, Վենիսիկ 1844.

² Տարբրի ||| 272, 275 տես Chazarian, Armenien unter Araberherrschaft եջ 68:

³ Ստ Որբեյան, | Գլ. լէ, եջ. 226/27. Հմմտ. նաև Կ. Կոստանյանց, Վիմական Տարեգրի, եջ 6:

⁴ Կոստանյանց, Վիմական Տարեգրի, եջ 5. Ստ. Որբեյան, |, Գլ. լէ, եջ 223/24. այստեղ շահեկան և այն հիշատակութիւնը, վոր Սուփանը, Սյունյաց իշխան, Անիում կուղպակներ և ունեցեր:

Սա. Որբելյանի պատմութեան վերջում բերված «Սիւնեաց երկոտասան զաւառաց հարկ եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին» ցուցակում գյուղերի առջև դրված թվանշանների մասին Շահնազարյանցը (հրատարակիչը) հետեւյալ ծանոթութիւնն և տալիս մեզ:

«Արարացի թիւքն ցուցանեն զորքանութիւն մարզանից ցորենոյ զոր շէն իւրաքանչիւր իրր գաւազանապտուղ, և նոյն քան Պահեկան (փանահապատ) որ և կէս զոան իրր աթոռահարկ, տայ ամի ամի Տաթեայ վանիցն»¹:

Համաձայն այդ ցուցակի 682 գյուղեր 1304 թ.-ից առաջ վանքին հարկատու են յեղել: Շահնազարյանցը, ինչպես տեսնում ենք, չի տալիս մեզ թե ինչ հիման վրա զավազանապտուղը բնահարկով եր վճարվում և աթոռահարկը դրամահարկով:

Բրոսեն եւ ընդունում և թե բնահարկ և թե դրամահարկ և հաշվում և 189,870 բեւ ցորեն և 1012 ո. 12 կոպ.²: Ղեոնդ Ալիշանը ընդունում և միայն բնահարկ³:

Եւթե թաթարական շրջանին վերաբերվող այս վկայութեան մեջ դրամահարկի գոյութիւնը պարզաբանվի, կարող և այս վկայութեանը մեծ չափով լույս սփռել նաև անցյալ դարերի վրա:

Մի կողմից արտաքին իշխողների վճարված հարկերը, մյուս կողմից տեղացի աւխարհիկ և հողեւոր ֆեոդալների գանձած հարկերը գյուղացիութիւնը մատնու մ էյին ծանր կացութեան: Ան ստիպված պիտի լինէր բացի հողամշակութիւնից ապրուստի այլ միջոցներ վրոնել: Դրամական հարկերի ներմուծով հասարակական աշխատանքում սկսած բաժանումը այս վերջին պատճառով եւ ավելի խորանում եր:

Ապրանքափոխանակութեամբ. ֆեոդալների տնտեսական կարիքները ավելացումը և բազմազան դառնալը, յեթե արտադրող դասի վրա այս անդրադարձումն եր ունենում, ապա հողամասերի կենտրոնացումը փոքրաթիվ ֆեոդալների ձեռքում մի այլ ուղղութեամբ գալիս եր շահագործման այս պրոցեսը խորացնելու:

Մենք ակնարկում ենք վարչական այն փոփոխութեան, վորին վերստին հանդիպում ենք 9-րդ դարում:

բ) Փոքրաթիվ նախարարական տունների միջև հողամասերի կենտրոնացումը առաջին հերթին առաջացրել և այդ հողամասերի կառավարման մեջ վարչական փոփոխութեան: Սոշոր ֆեոդալը, վոր զանվում եր քաղաքում, ի վիճակի չեր անձամբ հսկողութեանը կատարելու և հարկերը հավաքելու: Այս մասին ուշագրաւ վկայութեաններ ունենք Թովմա Արծրունիի մոտ, վորոնք վերաբերում են Արծրունիների հողամասերին.

«...Բայց զերկրորդ մասն Անձաւացեաց հանդերձ Նորաբերդ ամրոցաւն Դերանիկն նուաճեալ ընդ իւր գործակալօք, և զՄար-

¹ Սա. Որբելյան, II, Գլ. հղ. եջ. 259. ծանոթ. 190:

² Brosset, Histoire de Siuue, I, ch. 74, հջ 289 note 4.

³ Ղեոնդ Ալիշան, Սիսական, էջ 22/23

դաստան դաւառ զըռն բաժին տուեալ ցԳուրգէն և նորա զիւր
գործակալս թողեալ անզր¹:

«...Բայց զաշխարհն Յիսէ որդին Շնայ բռնազբօսեալ յինքն
զբուեալ և կացոյց ի վերա նոցա զիւր գործավար²:

«...և զտուն և զստացուածս հանեալ ի նմանէ (Հասանից) և
կացոյց աշխարհին զիւր գործակալս³:

և կամ,

«...տեղի տայր (Գագիկ) բովանդակ զա առապետաց զօրազլ-
խաց...»⁴

Իսկ Սյունիքի մասին Ստ. Որբելյանի մոտ կարգում ենք.

«Ժողովեալ ժամանեցին և ամենայն ազատք և գործակալք Սի-
սական աշխարհիս...»⁵

Այս վկայութիւններում հիշատակված «գործակալ», «գործավար», «գաւառապետ» բառերը ցույց են տալիս հողամասերի ընդարձակումով նը-
րանք կառավարելու համար ստեղծված վարչական փոփոխութիւնը⁶:

Այս կերպ նախկին մասն Ֆեոդալներին փոխարինում էին վարչա-
կան պաշտոնյաները: Յեթև այդ նախկին մասն Ֆեոդալներին շահագործումը
առավել կամ նվազ չափով նահապետական եր, վորովհետև նրա հրատակ-
ները Ֆեոդալի իշխանութիւն տեականացման միջոց էին ծառայում, նոր
վարչական պաշտոնյաներին այս վերջին մոմիւտը վոչ մի շահագրգռու-
թիւն չեր ներկայացնում: Այդ պաշտոնյաներից նրանք, վորոնց հանձըն-
ված եր հարկահաւաքման պաշտոնը, կատարում էին այդ՝ առանց վորեւե
բան նկատի առնելու:

Բացի այն, վոր այս կերպ արտագրող դասը ստեղծված եր լինում
ձրիակերներին մի նոր խումը ևս կերակրելու, ավելանում էին սրա վրա
այդ պաշտոնյաների բազմութիւլ կամայականութիւնները, վորոնք, ան-
կասկած, հաճախ ավելի ծանր էին լինում քան սահմանված հարկերի
գանձումը:

Այս ցավոտ հարցն ե շոգափում Ներսես Շնորհալին իր «Ընդհանրա-
կան թղթում», յերը նա խոսքը ուղղում ե իր ժամանակի իշխաններին.

«Եւ արդ՝ առաջին դայս պատուիրան աւանդեմք ձեզ, մի
անիրաւաբար վարիք առ հնազանդեալոք ծանր և դժուարակիր հար-
կադուությամբ՝ զոր ոչ կարեն բառնալ:

1 Թովմա Արծրունի, III, Գլ. Ժե. էջ 209:

2 Ibid , III, Գլ. Ի. էջ 221:

3 » , III, Գլ. Ի. էջ 225:

4 » , III, Գլ. Ի. էջ 228:

5 Ստ. Որբելյան , II, Գլ. Ժը. էջ 57/58:

6 Այս մասին Թոփչյանը նկատում ե հետևյալը (Die Innere Zustände էջ 25/26)
«9-րդ դարի յերկրորդ կեսուն առաջին անգամը լինելով, սկսան խոշոր հողատերերը (հայ)
արաբական որինակին հետեւելով մի պաշտոնեութիւն կազմել: Այն նոր հողամասերը, վոր
անոնք զբաղում էին, բաժանում էին դավանների և նշանակում վարչական պաշտոնյա-
ներ, կուսակալներ (գաւառակալ)»:

...Մի շար և տնիրաւ գործակալս և դավառապետս կացուցանէր ի վերայ աշխարհի ձերոյ...այլ զարգարածիտս և զարգարագատս բնութեցեք ունել ի վերայ մարդկան զգործակալութիւն, զի մի զարքունական սահմանեալ իրաւունսն վաստակաւորացն՝ թողցեն վասն սակաւ կաշառացն զբազումն, և կամ ինքեանք զողապցեն. և մի առուսի քան զհրամայեալսն նեղեցեն զնոսա և առցեն...»¹

Այս կերպ վոչ միայն ապրանքափոխանակությամբ ստեղծած նոր փոխարարբություններում արտադրող դասի շահագործումը ավելանում էր, այլ հողամասերի կենտրոնացումով առաջացած այս փոփոխությունը խորացնում էր շահագործման պրոցեսը:

Յեթն այս շահագործումը մի կողմից հանդիսանում էր հասարակական աշխատանքում առաջացած բաժանումը խորացնող ազդակ, մյուս կողմից հանդիսանում էր քաղաքներում ապրող ֆեոդալական դասի ստեղծած հակադրությունը քաղաքի և գյուղի միջև:

Այս շահագործումով պայմանավորվում էր մի այլ ավելի քայքայիչ շահագործում, վորը կատարվում էր քաղաքների վաղխառուական կոպիտալի ներկայացուցիչների կողմից:

Այժմ հարկավոր է քննել թե ի՞նչ էյին ներկայացնում իրենցից ֆեոդալական Հայաստանի այդ քաղաքները:

II ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԲԱՐԳԱՎՍՃՈՒՄԸ

Արաբների զրամական հարկային քաղաքականությունը, հողատիրական նոր փոխարարբությունները, ինչպես տեսանք, մի շարք շտեպսականներից արտադրող դասի կեղեքումները սաստկացնում էյին:

Այս դրության անմիջական հետեանքը լինում էր այն, վոր արտադրական աշխատանքում բաժանում էր առաջանում և վերջինս խորացման պրոցեսով ընթանալով, առաջ էր բերում արտադրական նոր հարարբություններ, վորոնց անմիջական արտահայտությունը մենք տեսնում ենք սովյալ ժամանակաշրջանում քաղաքների բարդավաճման մեջ:

Մեր այս դիտողությունը պիտի լիներ անկատար յեթն մենք նկատի Հառնեյինք մի շարք ուրիշ հանգամանքներ ևս, վորոնք գալիս էյին ներքին այս շարժումը ավելի խորացնելու և կերպարանավորելու:

ա) Արաբական տիրապետության շնորհիվ Առաջավոր Ասիայում ստեղծվել էր քաղաքական մի ամբողջական յերկրամաս: Մանր ֆեոդալական սահմանները և նրանց հարուցած դժվարությունները, ընդհանրապես և մեծ մասամբ, վերացել էյին: Մի պարագա, վոր վերին աստիճանի նըպաստավոր էր մի յերկրի համար, վորտեղ ապրանքափոխանակություն էր կատարվում:

բ) Ֆեոդալական Հայաստանում տիրապետող պետության բանակաների հաստատումը այն վայրերում, վորտեղ բերդեր գոյություն ունեյին և վորոնց պաշտպանությունը զինվորական տեսակետից անհրաժեշտություն

1 Ն. Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, էջ 69, Վեներիկ 1871:

եր ներկայացնում: Վերև մենք՝ հիշատակեցինք արդեն Կարենի մասին: Ֆեոդալական Հայաստանի միջնաշխարհում յերկրորդ հիմնական վայրը հանդիսանում էր Դվինը: Այդ զինվորական պաշտպանությունը անհրաժեշտ էր ամբողջ դարերի ընթացքում, քանի վոր Բյուզանդիոնի և Արաբիայի միջև Առաջավոր Ասիայի շուրջ հակամարտությունները շարունակվում էին: Այդ բերդաքաղաքներում բանակները հաստատվում տնտեսական տեսակետից նշանակում էր այն, վոր անաշխատ սպանողների քանակը ավելանում էր և ստեղծվում էր արտագրող դասի (յերկրագործ թե արհեստավոր) արտադրության շուկա:

Բացի բանակից, ինչպես տեսանք, Հայաստանի հարավային մասի մի շարք քաղաքներում հաստատվում էին արարացիներ, վորոնք անմիջական հարաբերություններ պահպանում էին Հայաստանից դուրս: Մի պարագա, վոր կարևոր է նկատի առնել ապրանքափոխանակության աշխուժացման տեսակետից:

դ) Գլխավոր աղբակ հանդիսանում էր և այն, վոր սույն ժամանակաշրջանի յերկու գլխավոր քաղաքների, Բյուզանդիոնի և Բաղդադի միջև Հայաստանի վրայով ստեղծվում էր տարանցիկ առևտուր և Միջերկրականի ափերից թշվում էին հույն առևտրականները:

Այս կերպ 7-րդ դարու կեսից սկսած արդեն իսկ գոյություն ունեցող քաղաքները մեծ թափով դարգանում էին և կամ ժամանակի ընթացքում ստեղծվում և բարգավաճում էին ուրիշ քաղաքներ:

10-րդ դարում ֆեոդալական Հայաստանը ներկայացնում է իրենից քաղաքների իշխանություն պատկերը. այնպես, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել հին Հունաստանում և միջին դարում՝ Իտալիայում:

Այս դարում մենք հաշվում ենք ֆեոդալական Հայաստանում յոթը թագավորություն իրենց մայրաքաղաքներով:

1. 885 թվին հիմնվց Մեծ Հայքի Բագրատունիների հարստությունը, վորի մայրաքաղաքը յեղավ Անին 954 թ-ին¹: Մմբատ I-ի որով վերածվում է գաճաճ Հայաստանի:

2. 909 թվին Արծրունիները դառնում են ինքնավար Վան մայրաքաղաքով²:

3. 914 թվից Սյունիքի իշխանությունը գրեթե բոլորովին ինքնավար էր: Սյունիքի Մմբատ իշխանը (մեռած 998 թ-ին) 10-րդ դարու յերկրորդ կիսուն ձորա՝ անի սուլտանից հրաման առնելով թագավոր և հռչակում իրան³:

¹ Առաջին Բագրատունիները ընդհանուր մայրաքաղաք չունեին... Միայն ավելի հետո... հետզհետե կառուցում էին խոշոր Անի բերդաքաղաքը, վոր պատմության մեջ ծանոթ է վորպես Բագրատունիների մայրաքաղաքը: H. Topdschian, Pollit. Kircheng. u. s. w. էջ 165: Թուրքյանը այն կարծիքին է, վոր Բագրատունիները Անին սկսում են կառուցել այդքանը խալիֆատից ամբողջովին անկախ են դառնում: Մեր կարծիքով Բագրատունիների ամբողջական անկախության մասին խոսք չի կարող լինել. տես մեր հոդվածը «Արաբական հարկային քաղաքակնությունը Փեոդ. Հայաստանում», Պետ. Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր, № 2 Ցերեկան 1927 թ.:

² Թ. Արծրունի, էջ 264. Այս թագավորությունը Արծրունի նախարարության արվում էր Ցուսուտֆի կողմից յերկու խոշոր ֆեոդալները կովեցնելու և տկարացնելու նպատակով: Ցյուսուտֆը հասնում է իր նպատակին: ՔՏ. Թ. Արծրունի IV, Գլ. գ. էջ 284:

³ Ս տ. Ո Ր Բ Ե լ յ ան II գլ., էջ 43:

4. Նույնպես Տայքը, վոր Մամիկոնյանների ժառանգական դավառն էր, անցավ Բագրատունիների տան վրացական ճյուղին, վորպես ինքնավար սեփականություն:

5. Շապուհի վորդին և Աշոտ II յերկաթի յեղրայրը, Աշոտ, Դվինի Թագավոր էր անվանվում շնորհիվ Յուսուֆ եմիրին 921 թ-ից: Առանց հաշորդի մեռած և 936 թ-ին:

6. 962 թ-ին Վանանդի գավառը Կարս մայրաքաղաքով բաժանվում էր Բագրատունիների հաստությունից: Այս թվականից Բագրատունիների հարստությունը կոչվում և «Անիի Թագավորություն»:

7. Ավելի ուշ 982 թ-ին, Բագրատունիների մեկ ուրիշ ճյուղը, Գուգարաց աշխարհում, Վրաստանի և Աղվանից սահմանի մոտ, հիմնում և Թագավորություն, վորի վերջին մայրաքաղաքը լինում և Լոռին¹:

Ժամանակի ընթացքում հիմնովոյ այս փոքր Թագավորական տունների հետևանքով տեղացի իշխանների և ոտար կառավարիչների պահակազորքի թիվը ավելանում էր: Այս վերաբերում է, մասնավորաբար, Անի, Դվին, Կարս, Վան, Ախլաթ, Արճիշ, Արծն, Բերկրի քաղաքներին, վորոնք իբրև իշխանանիստ քաղաքներ կամ բանակատեղեր Ֆեոդ. Հայաստանի տնտեսական կյանքի վրա սկսան խոշոր ազդեցություն ունենալ:

Հայ և արաբ պատմիչների և աշխարհագիրների, ինչպես նաև այլ ճամբորդների տված տեղեկությունները և անցյալի քաղաքների ավերակների մասին յեղած ուսումնասիրությունները (վերջինները շատ քիչ են մինչև այժմ) մեզ հնարավորություն են տալիս հետևյալ յեղրակացությունները անել:

1. Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների մեծ մասը, անկասկած, տարբերվում էին այժմյան քաղաքներից նրանով, վոր նրանց ազդարնակություն վորոշ մասը կապված էր դեռ ևս յերկրագործության հետ: Այս հանգամանքը անհրաժեշտ և ընդգծել յերկու տեսակետից.

ա) Արտադրական աշխատանքի մեջ առաջացած բաժանումը Ֆեոդալական շրջանում դեռ ևս չէր հասել իր լրման և չէր ու կարող հասնել տվյալ արտադրական ուժերի զարգացման սահմաններում:

բ) «Քաղաքի» բնակիչների վորոշ մասը յերկրագործական արտադրությունների սպառողներ չէին հանդիսանում: Այս կերպ դյուղատնտեսական մթերքների համար ներքին շուկան դառնում էր ավելի նեղ:

Ֆեոդալական շրջանի «քաղաքը» այս հիմնական կետում տարբերվում է կապիտալիստական շրջանի քաղաքներից:

Թովմա Արծրունին 9-րդ դարու յերկրորդ կեսի Դվինի ազդարնակության պարապմունքները, զարնան յեղանակում, այսպես և նկարագրում.

«Եւ եղև իբրև ձմեռն փոքրացաւ և ժամանակ դարնանային եղանակին մերձեցաւ և օդն մառախլաձև միգախառն յատակեցաւ և հարաւային ջերմագոյն օդն շնչեաց ի խորագոյն դաշտն Դվնայ, և ընդարմացեալ արմատքն ու բոյսքն զգննուլ սկսան զգորութիւն, և

¹ A. Akulian, Hinerleibung armenischer Territorien durch Byzanz im 11. Jahrh. հջ 10/13. Brosset, Histoire de la Haute ևջ 172 ծանոթ. 8.

թուլունք և դադանք ծանհան դժամանակ: դալստեանն իւրեանց, և աշխատասէր մշակքն պատրաստեցան ի գործ հերկասէր վաստակոցն, որսորդքն զինքեանց գործիսն պատրաստէին, և վաճառականքն զհեռաւոր ճանապարհացն խոկային պատրաստութիւնն, և հովիւքն տաւաղելով զգառինսն քշէին ի դալարաբեր հովիտն և ամինայն ոք ազգս ազգս փութայր ի հնարս ինքեանց վաստակոցն մի զմիով ելաննիւ¹:

Մեր կարծիքով պատմիչի այս նկարագրականումը՝ նաստեղծական կողմը ավելի շեշտված է: Մենք 9-րդ դարու Դվինի մասին, վորպէս քաղաքի, այլ կարծիք ունենք: Այս վկայութիւնը բերինք վորպէս նմուշ այն քաղաքներին համար, վորոնք իրապէս դանվիլիս են յեղիլ զարգացման այս աստիճանի վրա: Այսինքն, յերկրագործական պարապմունքը գերակշռող տեղ և գրավել նրանց մոտ:

Պրոֆ. Ն. Մաւո Անիում իր կատարած պեղումներին հիման վրա հայտնում է, վոր Անիի գլուղացին մեղ թողել և ալազան արորներն²:

Այժմյան Խորհրդային Հայաստանի յերկու աչքի ընկնող քաղաքների, Յերևանն ու Լենինականը, առաջինի ալգինները, յերկրորդի «գեղացոց թաղը» անցյալի քաղաքներից ավանդ մնացած մնացորդներ չեն:

Արաք պատմիչների և աշխարհագիրների մոտ մենք հանդիպում ենք մի շարք քաղաքների նկարագրութիւնների, վորոնք ապացուցում են, վոր այդ քաղաքներում յերկրագործական պարապմունքը վորոշ տեղ և բունել աղագրնակության արտադրութիւն մեջ:

770 թ-ին Բերկրին Անուդ պատմիչի մոտ հիշվում է վորպէս «գլուղ» իսկ Արճնը վորպէս «գլուղաքաղաք»: Բերկրիի և Արճնի հետագա զարգացման համար այս հիշատակութիւնները ուշագրավ են: Խլաթը այդ շրջանում արդեն «քաղաք» և «Ավան» և «քաղաքագլուղ» գործ են աշխույժ միևնույն ժամանակին համար Արճնի մասին:

Նույնն է պատկերը նաև հարևան «քաղաքների» մասին: Այսպէս, Իրն Հաուքալը Փայտակարանը նկարագրելիս ասում է.

¹ Թոմաս Արքրուսի, III գլ. Թ. Եջ 172:

² Ճարտարապետ Թ. Թորոմանյանը Ազգ. Հանդեսում (գիրք XXI 1912 թ.) լույս է ընծայել մի հետաքրքիր հոդված «Անի քաղաք թե՛ ամրոց»: Մեկնելով այն հանգամանքից, որ այժմյան Անիի ավերակների վայրը հազիվ է քառ. քիլ. մ. տարածութիւն ունի, վոր բոլորովին անբավարար էր մեծ թվով ընդակության բնակավայր ծառայելու, մյուս կողմից նկատի ունենալով մեծ թվով ազատանիի գոյութիւնը, և վերջապէս այն հանգամանքը, վոր պարիսպներից զուրս կան ավերակների մնացորդներ, ինչպէս յեկեղեցի, գերեզմանատուն (մեկ ք. քիլ. մ. ից ավելի), հուշարձաններ և դամբաններ, ճանապարհ, ավելացնում է. «անշուշտան Հոռոմոսի վանքը, Բագնայր (Ղաղլիճա), Արջո առինո (Ալանա գլուղ) և ասոնց նման 4-էն մինչև 10 քիլ. մ. հեռավորութիւն վրա այժմ ավերակ գլուղեր Անիի արվարձաններն ենին և անմիջական կապ ունեային քաղաքի ներքին վարչական և անտեսական գործերուն հետ»: Թորոմանյանի այս կարծիքը չի՝ հաստատվում արդյոք Արիստ. Հաստիվերտացիի հետեյալ վկայութիւնը.

«... Անի և որ շուրջ գնդակա դասերը իւր՝ առաւել յամբարտաւանութիւն կրթեալ ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէինն: (Արիստ. Հաստիվերտացի, Գլ. իդ. Եջ 109): Պրոֆ. Ն. Մաւո, Անիի ավերակները «Արարտա» ամսագրում № 8, 1911-թ. Եջ 662:

³ Անուդ, Գլ. իդ. Եջ 146:

«Անվանի քաղաք է Ջուրով, ծառերով (անտառներով), այգիներով և միրգերով, ջրանցքներով, վորոնց վրա ջրաղացները յերգում են»¹։

Շերիֆ Ուզդինը Լիվա Ամիդի մասին մեզ թողել է մի հետաքրքիր վկայություն, այն քաղաքի, վորը սուրիացի պատմիչ Դընին մեզ ներկայացնում է առևտրականներով լեցուն քաղաք ղեռ ևս 769/770 թ-ին²։

«Դոյալին վերելը գտնված գետին յեղեբները», ասում է պատմիչը, «ներկայացնում են ձմերուկի և սեխի այգիներ, ուր ամեն մի բնակիչ իր հողամասը ունի... Ձմերուկի ժամանակ բնակիչները գնում են իրենց պարտեզը շինում են յեղեղի տնակ (kulibe) և մի քանի որ հաճույքի և ուրախության անձնատուր են լինում։ Այս քաղաքը կարող է ամբողջ մի բնակիչ ձմրան ոթեան ծառայել»³։

Այս վկայությունը վորքան վերև մեր առածը հաստատելու տեսակետից հատկանշական է, նույնքան և բնորոշ ֆեոդալական քաղաքների ներքին կենցաղի տեսակետից։

Այս բոլորից կարելի չէ յեղբակացնել, վոր ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների խոշոր մասը գտնվում էր ղեռ ևս, յեթե հնարավոր է այսպես կոչել, յերկրագործական քաղաք վիճակում։ Այս միանգամայն հասկանալի չէ, յեթե մենք, առհասարակ, ֆեոդալական շրջանի քաղաքների զարգացման հենք հետևում։ Նրանք առաջացել են վոչ թե այն հանկարծական ձևով, վորին մենք հանդիպում ենք այժմ, որինակ հյուսիսային Ամերիկայում, այլ նրանց զարգացումը ընթացել է բոլորովին աստիճանական և արտադրական ուժերի զարգացման զուգընթաց. նրանց տիպը աստիճանական այդ զարգացման ընթացքում յեղել է տարբեր։

Անտարակույս, զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա գտնվող քաղաքներ ևս գոյություն ունեցել են ֆեոդ. Հայաստանում։ Յեթե յերկրագործական քաղաքների տիպը անվանենք առաջին կատեգորիա, յերկրորդ տեսակի քաղաքները կարելի չէ կոչել առևտրական-արհեստավորական քաղաքներ։ Մեր ուսումնասիրության ընթացքում մենք աչքի առաջ ունենք այս վերջին տիպի քաղաքները։

Ինչպես ստորև կտեսնենք, մենք ունենք պատմական վկայություններ մի շարք քաղաքների մասին, վորոնք արտացոլում են վերև մեր արած բնորոշումը։

Յերբ Արխատ. Լաստիվերտացին 11-րդ դարի Կարս քաղաքի մասին ասում է,

«... հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ»⁴։

և կամ խոսելով 1049 թ-ի Արծն քաղաքի մասին, ասում է,

«... և ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել ի սմազգորութիւն իւր»⁵։

¹ Ի բն Հ ա ու բ ա յ Եջ 244։

² Chronique de Denys de Tel-Mahré, iv-ème partie trad. L. B. Chabot, Եջ 93 Paris 1895,

³ Cheref Ouddine, Cheref-Nameh trad. fr. par Bern. Charmoy, t. I. Եջ 141,

⁴ Արխատ. Լաստիվերտացի, Գլ մե. Եջ 61,

⁵ Ibid Գլ. մբ. Եջ 53:

մեր կարծիքով, այս յերկրորդ քաղաքների հատկանշական վորակումն և անում պատմիչը:

Ուրեմն, ֆեոդալական շրջանի քաղաքները կաբելի չե մի ընդհանուր հայտարարի տակ բերել: Ֆեոդալական Հայաստանի ապագա մոնոգրաֆիկ ուսումնասիրությունները, մեր կարծիքով, պետք է լինեն այս հիմնական բաժանման հիման վրա: Առանց այս տեսակի մերձեցման մենք պիտի հանգիպելինք պատմական վկայություններում վորոշ հակասությունների:

2. Ինչ վերաբերում է ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքների շինության արտաքին տեսքին, յեղած նկարագրությունները կասկած չեն թողնում, վոր նրանք յեղել են նույն ձևի, վորին մենք հանդիպում ենք ֆեոդալական Յևրոպայի քաղաքների մոտ: Ֆեոդ. Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքները առաջացել են բերդերից:

Կարինը, Դվինը, Վանը, Ասին շրջապատված են յեղել պարիսպներով¹: Այդ պարիսպները պաշտպանելով գլխավորաբար իշխանական դոյակը, քաղաքի զարգացման զուգընթաց ժամանակի ընթացքում ավելի ընդարձակվել և ամրացել են:

Արեւելյան քաղաքների միջնադարյան Յեվրոպայի քաղաքների նման լինելը տեսնում ենք Իբն-Բատտուտահի նկարագրությունից²:

1717 թ. Պիտոն դը Դուրնըֆորը Հայաստան այցելելով մեզ թողել և Երզրումի, Կարսի, Հասան-Քալեյի մասին նկարագրություններ և նկարներ, վորոնք հիշեցնում են ֆեոդալական Յևրոպայի քաղաքները³:

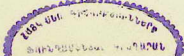
3. Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների թիվի մասին խոսելիս, մենք պիտի տալնորդվենք, անկասկած, այն բաժանումով, վոր մենք վերհարեցինք: Այսինքն՝ առաջին և յերկրորդ կատեգորիայի քաղաքներ: Մեկնելով այս բաժանումից, մենք յերկու տեսակի սահմանավորում պետք է տանք ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքներին: Յեթե առաջինները տնտեսական իմաստով գյուղաքաղաք են, մենք այդ չենք կարող ասել յերկրորդ տիպի քաղաքներին, վորոնք իրապես հասել են զարգացման այն աստիճանին, վորի շնորհիվ ստեղծվել է քաղաքի և գյուղի հակադրությունը:

Յեթե այս բաժանումով մոտենանք ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքներին, այն ժամանակ պարզ է, վոր մենք չենք կարող մեծ թիվով յերկրորդ տիպի քաղաքներ գտնել այնտեղ: Այս առթիվ պատմագիրների տված վկայությունները պետք է մեծ զգուշությամբ և վերապահությամբ ողտագործել: Մեր ուսումնասիրության համար խոշոր նշանակություն ունեցող այս հարցի մասին մենք չենք կարող առ այժմ սպառիչ պատասխան տալ: Մասնակի ուսումնասիրություններ հարկավոր են այս հարցի պարզաբանման համար: Յեթե հնարավոր չե վերջնական թիվ տալ այս մասին, ապա կարելի

¹ Ի ս տ ա խ բ ի, Էջ 188. Պ Ր Փ. Ն. Մ ա ռ, Անիի ավերակները «Արարատ» ամսագրում № 5, 1911 թ., Էջ 399/400.

² Voyages d'Ibn Batoutah T I, Էջ 146 էն, Paris 1858:

³ Pitton de Tournéfort, Voyage du Levant, t. II Էջ 260, 290 և 380. Ամիգ, Խարբերդ, Վան, Բիթլիս քաղաքների մասին հմտ. Cheref—Ouddine, Cheref—Nameh, T. I. Էջ 141 148, 164.

յե ասել այն, վոր յերկրորդ տիպի քաղաքների թիվը քիչ եր: Այս մասին կարող ե վորոշ ուղեցույց լինել Մատթ. Ուռանցիի մի վկայութիւնը. յերբ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը հունաց կայսեր կողմից Սեբաստիան ստանալով իր կալվածները նրան և տալիս, նրանց մեջ հաշվում և «թեմաբերդս 72 և գյուղս 4400»¹: Սամուել Անեցիի սրանց վրա ավելացնում և նաև «8 քաղաք»²:

Յեթն վորոշ վերապահությամբ մոտենանք Հայաստանի հարավում մատնանշված այդ 8 քաղաքներին և մի մասը առաջին կատեգորիայի հաշվենք, այն ժամանակ տարանցիկ առևտուրի հանգույց հանդիսացող զավառում մենք ավելի քիչ թիվով յերկրորդ տիպի քաղաքներ կգտնենք: Յեթն հարավում այդ եր դրութիւնը, Հայաստանի միջնաշխարհում և հյուսիս-արևմուտքում, մեր կարծիքով, այլ չե՛ր պատկերում: Ուստի, ֆեոդալական Հայաստանի հազարավոր քաղաքների մասին խոսելը և կամ պատմիչների այս մասին տված վկայութիւնները անքննադատորեն յուրացնելը, նշանակում և անտեղյակ լինել ֆեոդալական Հայաստանի արտադրական ուժերի զարգացման չափին³:

4. Ինչ վերաբերում և քաղաքների ազգաբնակչության ընդհանուր թիվին, այլազան աղետների միջոցին պատմիչների տված տեղեկութիւնները՝

¹ Մատթ. Ուռանցի, էջ 41, Վաղարշապատ 1898:

² Սամ. Անեցի, էջ 104, Վաղարշապատ 1893. համաձայն Յահյա Իրն Սայիդի վկայության՝ բեղդերի ըսանկը ցույց ե տրվում միայն ավելի քան 40. հմտ. A. Akulian, Einverleibung armenischer Territ. էջ 41:

³ Թոփչյանը (Die innere Zustände u. s. w. էջ 41) հիմնվելով Յաքուտի և Իրն-ալ-Ֆաքիհի տեղեկութիւնների վրա, ընդունում ե, վոր ֆեոդ. Հայաստանում յեղել են «18,000 փոքր ու խոշոր քաղաքներ» և վոր միայն «Արաքսի յեղերըում 1000 քաղաք»:

Մարեկարտը (անձնական) հետևյալ նկատողութիւնն և անում այս մասին. «Յաքուտը, վոր իրն-ալ-Ֆաքիհից արտադրել ե, վերջնույն աղբյուրը կաղմում ե նշանավոր Անեից Իրն Վաղիհ ալ-Յաքուտին: Իրն ալ-Ֆաքիհի մոտ ամբողջ վկայութիւնը հետևյալն ե (ԿՂ 4). «Ըն (Իրն Վաղիհը) տեղեկացնում ե, վոր իշխանութիւնները թիվը (Հայաստան մամալիքահայի) 113 ե (Յաքուտ 118), վորոնց մեջ և զահակալող իշխանութիւնը (սա Սաբիլ, Ավարների յեղիլը, վոչ Հայաստան), Աղվանից աշխարհի և Բաբ-ալ-Արմաբի (Դարբանդի) միջև նա պարունակում ե 18000 գյուղեր (գՂԴԵ): Աղվանը Հայաստանում առաջին իշխանութիւնն ե. այնտեղ կան 4.000 գյուղ: Նրանցից ամենից շատը զահակալող տիրոջ գյուղերն են: (Ֆաքիհը ավելացնում ե). Մնացյալ իշխանները մոտ 4000-ը անցնում են և միում են զահակալող իշխանութիւնից (գյուղերի թվից) ցած»:

«Իրն ալ-Ֆաքիհը՝ Յաքուտի մոտ (II ՎՂԳ և II ՎՂԴ 1—5) պատմում ե մի լեզինտա, վորի համաձայն նախապես Արաքսի մոտ Հայաստանում յեղել են 1000 քաղաք, վորոնք կործանվել են, վորովհետեւ մի Մովսես մարգարեյի հանդեպ վատ են վերաբերվել: Նման անքննադատական տեղեկութիւն վոչ մի արժեք չունի»:

Հովհ. կաթողիկոսի մոտ այն վկայութիւնը (էջ 176) թե Աշոտ I-ը «յարգարէր յաշխարհի տէրութեան իւրոյ, յօրինուածս տանց իւրոց, քաղաքաց, շինից—դաստակերտաց» կետը և ընդունել, մեր կարծիքով, այն իմաստով, վոր յեղածների վրա շինութիւններ եյին պատմութիւնը. քաղաքները արդյունք են արտադրական ուժերի վորոշ աստիճանի զարգացման և վոչ թե մի իշխանի կամ թագավորի ցանկության:

խնդրո առարկա քաղաքի ազգաբնակչության մասին չեն կարող վորհե հիմք ծառայել¹։

Ուստի, քաղաքների ազգաբնակչության քանակի մասին ևս մենք հնարավորություն չունենք թվական տվյալներ տալ։

Մասնավորաբար, ոտար ժողովուրդների արշավանքների ժամանակ քաղաքների գրավման առթիվ ջարդված և գերի տարված ազգաբնակչությունը ընդունել վորպես խնդրո առարկա քաղաքի ազգաբնակչությունը, մեր կարծիքով, պիտի լինի բոլորովին սխալ։ Հայտնի չէ, վոր նման վտանգների պատճառն դաշտային անպատասխար ազգաբնակչությունը խուժում էր այն վայրերը, վորոնք կամ արվեստական և կամ բնական ամրություններ էին կազմում։ Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների մասին մեր հանած յերկրորդ յեզրակացությունը ցույց տվեց, վոր նրանք գրեթե բոլորը պարիսպներով շրջապատված՝ ներկայացնում էին իրանցից ապահով վայրեր։ Վոր դաշտային ազգաբնակչությունը վտանգի պարագաներում նման ապահով վայրեր եր ապաստանում, պարզ յերևում է պատմիչների վկայություններից։

Արիստ. Լաստիվերտացին յեր պատմում է Սելջուկ-թուրքերի Քորձ-յանում և Հանձիթում կատարած արշավանքների մասին, մեզ հաղորդում է.

«Բազում և անհամար հոգիք ի վերադրան դաւառացն, վասն տեղեացն ամրութեանն զբոլոր ժողովեալ էին...»²։

¹ Մի շարք ուսումնասիրություններ ընդունելով այդ աղետների ժամանակ պատմիչների տված տեղեկությունները վորպես վավերական, մեզ հայտնում են, վոր 11-րդ դարում Անիի ազգաբնակչությունը յեղել է 100,000 հոգի։ Դվինի ազգաբնակչությունը՝ 70.000—150.000 հոգի։ Արծն քաղաքը յուլյիսկ 300.000 !! վորից 150.000-ը 1049 թվին ջարդված... Համաձայն Մուրեիցի պատմիչ Դենիի, արաբացիները Դվինը գրավելու ժամանակ 12.000 մարդ սպանել են և 35.000 հոգի գերի տարել։ Ստ. Որբեյանի հրատարակիչ՝ Շանազարյանը (II, ծանոթ. 3, էջ 297/298)։ Սյունյաց Սմբատ իշխանի Թագավոր լինելու առթիվ, հայ նախարարների միջև տերող անմիաբանությունը վորջալուց հետո, (ի հարկե չե կարելի սպասել նրանց, վոր հասկանար թե այդ յերևույթը ֆեոդալական շրջանի յուրահատուկ մի գրություն էր) հիմնվելով Սմբատ Գունուստապլի և Ստ. Որբեյանի տված տեղեկությունների վրա, պայմանական հաշիվներ կատարելով, գալիս է այն յեզրակացության, վոր Բագրատունյաց հարստությունից դուրս գտնվող զավառների հայերը յեղել են 6 միլիոն... Այսպիսի յեզրակացություն կարող է միայն ազգայնական սպեկուլացիայից առաջանալ։

Պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանը (Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական շրջանում, էջ 30) թեև Արծն քաղաքի ազգաբնակչության համար իր տված թիվի 300.000 հոգիի մասին կասկած է հայտնում, այնուամենայիվ թեքված է սրա մոտ մի թիվ ընդունել, քանի վոր նույն թիվը հավանական է գտնում նաև Անիի համար (էջ 90) և ավելացնում է. «ավելի քան հավանական է, վոր այդ քաղաքներն իրանց ընակչություն քանակով շատ ավելի մեծ են յեղել, քան միջնադարյան յերոպական քաղաքները» (էջ 90)։ Մեր կարծիքով ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների մասին հայտնված այս կարծիքը առաջանում է նրանց բարգավաճման գերազանատումից։

Բերված թվերի մասին հմտ. Թ ո վ մ ա Ա թ թ ու ն ի, III, Դ. ի. էջ 231. Տ ա բ ա ռ ի, III, 4 ՎՎԳ, Յ ա ք ու տ, VII, ՎԴԲ. Ն. Մ ա ո, «Արարատ» ամսագիր, № 6, 1911 էջ 482. Կ ե տ ռ ի ն ո ս II, 518,9. Մ ա տ Թ. Ուսահեցի, էջ 103. H. Topdschian, Polit. u. Kirehng. u. s. w. էջ 170. Հ ա կ ո բ Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական շրջանում, Յերևան 1922, էջ 30, 90։

² Արիստ. Լաստիվերտացի, Դ. ժգ. էջ 64։

Նույն պատմիչը ավելի վորոշակի ասում է դաշտային, անպատասպար ազգաբնակչության դեպի քաղաքների խուժումը, յերբ նա պատմում է 1055 թ-ին Սելջուկ-թուրքերի Անիի վրա հարձակումը.

«Յորոց հինէ՛ մարդարնակ տեղիքն փախուցեալ՝ ի քաղաքն Անի ժողովեցան, և ոչ ժամանեալ ամենեցուն մտանել, քանզի երեկոյացաւ ժամն և ածին զգրունս քաղաքին»¹:

Կարին քաղաքի 1241 թվին թաթարների կողմից զրավելու առթիվ Կիր. Գանձակեցի պատմիչը հաղորդում է.

«... և զի յոյժ բազմամբոխ էր քաղաքն ի ժամանակի յայնմիկ՝ լցեալ քրիստոնէիւք և տաճկօք, և այլ ամենայն զաւառն անդր հաւաքեալ էր...»²

Նույն պատմիչը թաթարների Կոյան բերդի զրավման առթիվ հայտնում է.

«... եկին և ամենայն բնակիչքն զաւառին ամրացան և նոքա շուրջ զբերդովն»³:

Մեր կարծիքով, նույն իմաստով պետք է հասկանալ Մատթ. Ուռահեցու այն վկայութիւնը, վոր վերաբերում է Արծն քաղաքի 1049 թ-ին զրավման և ըստ այնմ գնահատել այս մասին պատմիչին հաղորդած թվական վկայութիւնը «Իբրև բիւր հնդեսասան...»⁴:

Պատմական այս վկայութիւններից պարզ կերպով յերևում է, վոր նման աղետների ժամանակ քաղաքների ազգաբնակչույն ցույց տրված այդ թիվերը միայն այդ քաղաքների բնակչության չեն վերաբերում: Ուստի, անքննադատորեն ոգտագործել այդ թիվերը և հարյուր հազարների հասնող ազգաբնակչույն ցույց տալ այդ քաղաքների համար վոչ թե չի համապատասխանում պատմական ճշտութեան, այլ և զուրկ է տնտեսական հիմունքներից:

Ավելորդ չէր լինի այստեղ մի քանի թիվեր բերել ֆեոդալական Յևրոպայի մի քանի քաղաքների ազգաբնակչության թիվի մասին: 1500 թվին Գերմանիայի Դրեզդեն քաղաքը ունեցել է 4000 բնակիչ, Միջնադարի վերջում Ֆրանքֆուրտ քաղաքը ունեցել է 10.000 բնակիչ⁵: Ամենաշատ բնակչութիւնը յեղել է 25.000 հոգի:

Յեթե տնտեսական նման պատճառներ առաջ են բերում նմանորինակ յերևույթներ, և այդ այդպես է, ապա ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքին հարյուր հազարների բնակչութիւն վերագրումը թե՛ մեր առաջ բերած պատմական վկայութիւններով և թե՛ ֆեոդալական Յևրոպայի քաղաքների ցույց տված պատկերով, պարզվում է, վոր այդ հարյուր հազարներից

¹ Արիստ. Լատա. Գլ. ԺԷ. եջ 73:

² Կիր. Գանձակեցի, Գլ. ԼԲ. եջ. 152:

³ Ibid, Գլ. ԻԳ. եջ 136:

⁴ Մատթ. Ուռահեցի, եջ 103:

⁵ Horst Jecht, Studien u. s. w. Vierteljahrsschrift f. Sozial. u. Wirtschaftsgeschichte XIX Bd. 1—3 Hft 1926, էջ 60/61:

շատ հազարներ պետք է կրճատել իրականության համապատասխան մի թիվի հասնելու համար:

Քաղաքների բնակչության քանակը անմիջականորեն կապված է այդ քաղաքի տարածությունից հետո:

Արար պատմիչը Քատարյանի հաղորդում է, վոր Ատրբեյջանի եմիրի նստած քաղաքը, Արդաբիլը $2/3$ քառակուսի փարսախ ¹ տարածություն ունեցել է: «Դարբիլը = Դվին Արդարիլից ավելի խոշոր եր» ²: Ղևոնդի մոտ մոտավորապես 770 թ-ին Դվինը կոչվում է «լայնանիստ քաղաք» ³: Իստախրին Բարդավի մասին հաղորդում է. «անսովոր խոշոր քաղաք է. ավիլի քան մի փարսախ յերկարություն և նույնքան լայնություն ունի» ⁴:

Ձեռագլավկան շրջանի քաղաքների տարածություն մասին խոսելիս, պետք է նկատի ունենալ և այն հանգամանքը, վոր քաղաքներում խոշոր տեղ եյին գրավում պարտեզներն ու այգիները:

Համաձայն Պրոֆ. Ն. Մառի հետազոտությունների, Անիի ավերակները գրավում են 150 դեկատին ⁵:

Դվինի և Անիի մասին այս վկայությունները գալիս են ապացուցելու, վոր Ֆեոդավական Հայաստանի քաղաքների բնակչությունը չեր կարող հարյուր հազարների հասնել:

Առաջավոր Ասիայի քաղաքների մասին խոսելիս, մենք նպետք է մոռանանք մի եսական հանգամանք: Այդ քաղաքները այլազան ժամանակներում, նույնիսկ մի դարաշրջանում, ունեցել են տնտեսական բոլորովին այլ պատկեր: Ուստի, մի վորեն քաղաքի մասին խոսելիս, առաջին հերթին պետք է ճշտել ժամանակը:

Այժմ մնում է մեղ պատասխանել այն հարցին թե քաղաքների բարդավաճումը ինչ ազդեցություն ունեցավ Ֆեոդավական Հայաստանի հասարակական փոխհարաբերությունների վրա:

ա. Նախորդ գլխում, յեթև մենք խոսեցինք հողատիրական կենտրոնացման և այս յերևույթի արտադրող դասի վրա արած ազդեցության մասին, այնտեղ ցույց տվինք քաղաքների Ֆեոդալների կողմից վերցված ծանր հարկերը, վորոնք ծանր կացության եյին մատնում արտադրող գյուղացիությունը: Նման տնտեսական պայմաններում, ամենայն հավանականությամբ, գյուղացություն միմասը ստիպված եր լինում գաղթել քաղաք, վորտեղ անաշխատ սպառողների բաղմունությունը կարիք ուներ աշխատող ձեռքերի:

¹ Փարսախ, վորի հին հայկական ձևը հրասախ է, (հմտ. Hübschman, Altarmenische Gram. 183 № 357) պարսկական բառ է և ցույց է տալիս 3740 քայլ (Schritten) կամ 30 Stadien. Համաձայն Տոմարեկի (Zur hist. Topographie von Persien I 7, SBWA Bd. 102, էջ 149) փարսախը 6,123 մետր է: Մրա մոտենում է Sloussch x-ի արած հաշիվը՝ 1 փարսախը = 6 բիլ. մ. (Revue du monde musulman Bd. 11, 1911 էջ 160): Համաձայն La grande Encyclopédieի Արքայանների շրջանում 1 փարսախը = 4 բիլ. մ.:

² Իստախրի, Մարկվարտի թրգմ. (անտիպ) էջ ՎՂ=ՎՂԳ, ՎՂՂ.

³ Ղևոնդ, Գր. լղ. էջ 141:

⁴ «Արարատ» ամսագիր, № 7, 1911 էջ 568.

Վերև քաղաքների բնակչությունն մասին խոսելիս, մենք մեջ բերինք մի շարք պատմական վկայություններ, վորոնք վորոշակի ցույց եյին տալիս, վոր աղետների ժամանակ անպաշտպան, դաշտային բնակչությունը խուժում էր դեպի պարիսպներով պաշտպանված քաղաքները: Անհավանական չէ, վոր աղետը անցնելուց հետո, գյուղացիության մի մասը հաստատվեր տեղական կերպով այդ քաղաքներում: Մանավանդ յերբ նկատի ունենանք, վոր ֆեոդալական Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի պատճառով նման հարձակումներ հաճախակի տեղի եյին ունենում: Ազատ դարձնող քաղաքը հրապուրիչ մի վայր էր մասնավորաբար գյուղացիության այն շերտի համար, վոր հնարավորություն ուներ այլազան միջոցներով տերերի համար կատարելիք պարտադիր ծառայություններից ազատվել:

Անտարակույս, քաղաք դադթող թե՛ չքավոր և թե՛ ունեվոր գյուղացիության խոշոր տոկոսը սկզբնական շրջանում դեռ ևս կապված էր ֆեոդալ գյուղի հետ:

Բ. Յեթև առաջին անգրադարձումը լինում էր ազգաբնակչության տեղափոխության բնագավառում, ապա յերկրորդ անգրադարձումը կարելի է նիշել շահագործման սաստկացում:

Ֆեոդալական տնտեսության հիմքը կազմում էր ծախսելը: Փողը գոյություն ուներ ծախսվելու համար: Արտագրական ավելի բարդ փոխաբարբություններում, ինչպիսին իրանից ներկայացնում է քաղաքների բարգավաճումը, ավելանում եյին այդ քաղաքի ֆեոդալների պահանջները: Հարկավոր էր այդ պահանջները բավարարել: Ապրանքափոխանակության այս շրջանում զգալի յեր դառնում փողի սուր կարիք: Այդ ֆեոդալները բոլորովին կտրված գյուղացիական տնտեսություններից, և հետի մնալով, ինչպես միշտ, արտագրական աշխատանքից, գյուղում արտադրական ուժերի զարգացման մասին խոսք չեր կարող լինել: Ուստի, այդ ֆեոդալները հարկավոր փողը ճարելու համար պետք է դիմեյին հարկերի քանակը բարձրացնելու միջոցին:

Թե՛ դեպի քաղաք գաղթը և թե՛ հարկերի ծանրացումը իրենց սուր կոզմով ուղղված եյին շինական դասի դեմ:

Մի կողմից դեպի քաղաք գաղթը և կամ գյուղացիության մի մասի պարտադիր ծառայություններից ազատվելը ֆեոդալի հողերի վրա աշխատող բազուկների թիվը նվազեցնում եյին. մյուս կողմից ֆեոդալի փողի սուր կարիքը շահագործումը հասցնում էր ավելի մեծ համեմատությունների: Տնտեսապես ստրկացած շինականը և կամ հողագործի գյուղացին սոցիալական տեսակետից դառնում էր ստրուկ¹: Ֆեոդալական Հայաստանի տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող այս պրոցեսը կատարվել է աստիճանաբար և մենք գտնում ենք նրա մասին վկայություններ հետագա դարերում:

1224 թ.-ին Դադի վանքի արձանագրության մեջ կարդում ենք.

¹ 14-րդ և 15-րդ դարերին Գերմանիայում տեղի ունեցած այս պրոցեսի մասին հմմտ. F. Engels, Die Entwicklung des Sozialismus von d. Utopie z. Wissenschaft, 1. 2 64 հն 1929 Berlin

«... Ես Գրիգոր որդի Հասանայ, որ մեծաւ յուսով տուի Դադի գերեզմանս չորս տուեց Եփեսական հոգևոյ իմոյ...»¹
 1232 թ-ի Բագնայրի արձանագրութեան մեջ կարդում ենք.

«... Ես Սաւառ... ի Բգնեքս տղի, յԱստուածածինս, զվերի Էդին իւր ընծանովն, ք. Եփեսական, զՄենքեւան և զՍաշատուր, Դուլուսին փեսայն, իւրենց հողովն ու ջրովն...»²

Հետագայ յերկու արձանագրութիւնները ուշադրով են այն տեսակետից, վոր շինականներ նվիրվում են առանց հողի. այս միանգամայն ապացուցում է նրանց ստրկական վիճակի ծանրութիւնը:

1243 թ-ի Հաղարատի արձանագրութիւնից.

«... Ես Դաւիթ... հաստատեցի սուրբ Սարգսի մուտքն զկաթանցն այդին իւր մաղրովն և գ. Եփեսական...»³:

1244թ-ի Աստուածընկալի (Արարատում) արձանագրութիւնից.

«... Ես Քուրդ իշխանաց իշխան... տուաք ընծայ դմեր այդին ի Փարբի, ա. խոնցան յԱւշական, ա. այգի ի Կարբի, ա. Եփեսական, գ. ողջատուն...»⁴

13-րդ դարի վերջերին Սյունյաց յեպիսկոպոս՝ Ստ.Որբեկյանը, մեզ թողել է մի արձանագրութիւն, վորից պարզ յերեւում է, վոր շինականները իրենց մշակած հողի հետ վաճառքի նյութ են դառնում.

«... Եւ ընծայեցի ի սոսա (Նորավանքի յեկեղեցիներին) զիմ հալալ հայրենիքն և զգանձագին զիւզն Զուայ իւր ամեն սահմանօքն, հողով և ջրով և այդեստանեօք և բոլոր բնակչօք, զոր գնեալ է իմ յիմ եղբօրէն...»⁵

Այս վկայութիւնները կասկած չեն թողնում, վոր 13-րդ դարում շինական դասը սոցիալական տեսակետից գտնվել է ստրկական վիճակում: Իսկ այս, արդյունք եր աստիճանական այն պրոցեսին, վոր տեղի եր ունեցել նախորդ դարի, ում:

Գ. Քաղաքային կյանքի առաջ գալը անհետանք չեր ֆեոդալիզմի հոգևորական դասի վրա: Ապրանքափոխանակութեան զարգացման շրջանում հայ յեկեղեցին ևս յենթարկվում եր փոփոխութիւններին: Յերբ մի ժամանակ ասկետական կյանքը զրավում եր հողերականներին և քաշվում եյին հեռավոր վանքեր, հեռի աշխարհիկ ժխորից, այժմ յերբ ստեղծվել եյին քաղաքներ և քաղաքային պեճտնքի և ճոխութեան կյանք, մենաստանները քաշվածները սկսում են քաղաք հալալվել և մասնակից լինել աշխարհիկ կյանքին: Այս կերպ նախկին ասկետիզմին հաջորդում եր հոգևորական դասի աշխարհականացումը:

Այս առթիւ 1022 թ-ից Հովհաննես Կողեւնի անեծքում կարդում ենք հետևյալ հատկանշական տողերը.

¹ Վի մ ա կ ա ն Տ ա ռ ե գ ի ռ, հջ 68:

² Ibid, հջ 104:

³ Ibid, հջ 85:

⁴ Ibid, հջ 87:

⁵ Ստ. Որբեկյան, II, զլ. հա. հջ 241:

«...կրօնաւորք թողուն զանապատս և զմէնաստանս և յաշխարհի զբազումս դեգերին և շրջին ընդ փողոցս և ի մէջ կանանց...»¹

Մի դար հետո ներսես Շնորհալին ստիպւած է լինում իր ընդհանրական թղթում ավելի գառնությամբ խոսել այս մասին.

«Են ոմանք դարձեալ յաշխարհասէր և ի մեղի կրօնաւորաց... անձամբ իսկ ընդ աշխարհականս բնակին ի գիւղս և ի քաղաքս, և ի բանից բերանոյ դարշութիւնս և ի գործ վատթարութեան, և յորովայնամուրթիւնս անպատկառս, և յարբեցութիւնս անառակ, և յամենայն անկարգութեանց բերմունս առաւելուն քան զնոսս»²,

Յեկեղեցիի աշխարհականացման այս յերևույթը, վոր անմիջականորեն կապ ունի ապրանքափոխանակության հետ, փողի սուր կարիք եր առաջացում: Հոգևոր իշխանների աշխարհիկ պահանջները բազմաճանաչում էին: Հոգևորական դասը վորոնում և գտնում եր բազմաթիւ կերպեր քրիստոնեական հավատքը ապրանքափոխելու և ստեղծելու զրամական միջոցներ: Հետաքրքիր է այս տեսակետից Աշոտ Հովհաննիսյանի մյուսոնը ապրանք գառնալու շուրջ կատարած ուսումնասիրութիւնը³,

Այս կերպ առաջանում է մի ուրիշ յերևույթ, վոր պալիս է, ավելի սաստկացնելու արդեն գոյութիւն ունեցող շահագործումների չափը:

Գ. Ֆեոդալական Յերոպայի քաղաքներում սոցիալական տեսակետից գոյութիւն ունեցող հակադրութիւնների մասին հետաքրքիր մի ուսումնասիրութիւն է մեր վերև հիշած Հորստ Յեխտի հետադրութիւնը: Թվական տվյալներով նա կարողանում է ապացուցանել, վոր միջնադարյան Յերոպայի քաղաքներում չէ տիրել սոցիալական ներդաշնակութիւնը⁴,

Մեր կարծիքով, այլ չէր կարող լինել պատկերը ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքներում, յերբ նկատի ունենանք այդ ազգաբնակչության պարագմունքները և սրանցից առաջացող նյութական հարստության տարբեր աստիճանները:

Վրոշ մարդկանց մոտ առևտրական և վաշխատական կապիտալի աշխուժացումով կուտակվող այդ հարստութիւնը իր հերթին մի այլ հակադրութիւն առաջացնում եր քաղաքի և գյուղի միջև: Մի հակադրութիւն, վոր իր արտահայտությամբ, կարելի չէ ասել, ամենից ավելի քայքայիչն եր մանր գյուղացիական տնտեսութիւնների համար:

Սակայն, նախ քան այս հարցի քննութեանը անցնելը, հարկավոր է ծանոթանալ քաղաքի արհեստավորության հետ, վորպեսզի կարողանանք վորոշ չափով լրիւ պատկեր ստանալ քաղաքի երկ դարգացման մասին:

¹ Մատթ. Ուռահեցի, էջ 53:

² Ներսես Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ. Յերուսաղեմ 1871, էջ 19:

³ Աշոտ Հովհաննիսյան, Եղմիածնի նվերադատության շուրջը. «Պարբեր. Հայաստան» Որաթերթ 1926 թ. սեպտ. 22/23 № 1568/1569:

⁴ Horst Jecht, Studien u. s. w. Viertel. f. Soz. u. Wirt.-gesch. Bd XIX, 1—3 Heft. 1926, էջ 48 հն:

III. ԱՐՇԵՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖԵՈԴ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՐԱՆՔԱՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ֆեոդ. Հայաստանի արհեստավորական արտադրությունը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել է այլ ձևակերպում և բովանդակություն:

Յեթն սկզբնական շրջաններում նախանյութի վերամշակումով ինչպես արտադրական այլ բնագավառներում աշխատողները յեղել են հոգևոր և աշխարհիկ իշխանների վանքերում և դպակներում ծառայողներ, նույնը չէ կարելի ասել Ֆեոդալական այն շրջանի մասին, յերբ ստեղծվել եր քաղաքային կյանքը:

Վոր հոգևոր և աշխարհիկ իշխանների անմիջական կարիքներին բավարարող արհեստավորական մի դաս գոյություն ունեցել է վանքերում, մենք բավականաճառում ենք այստեղ մի վկայություն բերել 11-րդ դարուց.

«Այս բազմերջանիկ եպիսկոպոս (Տեր Հովհաննես)... զարգարեաց զՏաթև զանազան զարդուք... նաև յոգնապատիկ արհեստաւորօք»:

«...Այլ զամենայն շինուած վանացն այրեցին և քակեալ յատուկեցին զգործատներն...»¹⁾

Ստ. Որբելյանի այս վկայությունը, վորը վերաբերում է վանքերում գոյություն ունեցող արհեստավորների և գործատուների, շարունակությունն է անշուշտ այն դրություն, վոր գոյություն է ունեցել ափսիս մեծ չափերով նախորդ դարերում: Յեթն սկզբնական շրջանում ափսայետող եր հանդիսանում այս դրությունը, ապա հետագա դարերում արտադրական աշխատանքի մեջ առաջացած բաժանումը, սպառողների մեծ չափով քաղաքներում կենտրոնացումը, ապրանքափոխանակության շրջանի հատուկ տնտեսական կարիքների բազմազանությունը առաջ եյին բերում արտադրության այս ասպարեզում աշխատանքի մի նոր կազմակերպություն, վոր իր հերթին անմիջականորեն անդրադառնում եր ազգաբնակչության սոցիալական շերտավորման վրա:

Մասնավորաբար, քաղաքներում առաջացած այս փոփոխության կողմից դեռ ևս շարունակվում եյին գյուղական տնտեսություններում արտադրության ասպարեզում տնայնադրածական այն ձևը, վորին հանդիպում ենք մինչև մեր որերը: Մյուս կողմից քաղաքների այն տեսակները, վորոնք նախորդ զլիւում անվանեցինք յերկրագործական քաղաքներ, ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր նման քաղաքներում առաջացած այս փոփոխությունը խոշոր անդրադարձում չեր կարող ունենալ նրանց ազգաբնակչության սոցիալական շերտավորման վրա: Հիմնական փոփոխությունը

1) Տես սկիզբը Տեղեկադրես 2-րդ համարում:

2) Ստ. Որբելյան, II, գլ. 62. էջ 55--56, 57.

առաջանում էր այն քաղաքներում, վոր մենք անվանեցինք արհեստավորական-առևտրական:

Արտադրական աշխատանքի մեջ առաջացած այս փոփոխությունը ինչ՞ո՞ւմ էր կայանում:

Ֆեոդ. Հայաստանի ապրանքափոխանակության շրջանում առաջանում էր աղքատակություն մեջ մի շերտ, վոր բացառաբար պարսպում էր նյութի վերամշակումով (և այլ կարգի շինություններով) և վոր զլխավորն է արտադրական աշխատանքը նոր կադմակերպություն էր ստանում և արտադրական միջոցների սեփականատերական նոր փոխ-հարաբերություններ էյին ստեղծվում:

Առաջ էր գալիս արհեստավորական դասը:

Այստեղ մեզ հետաքրքրում են հետևյալ հիմնական հարցերը.

ա. Ի՞նչ տեսակի արհեստներ զոյություն ունեկին.

բ. Ի՞նչ աստիճանի վրա յեր գտնվում արտադրողականությունը.

գ. Ո՞ւմ համար էր արտադրում արհեստավորը և ի՞նչ չափով կապված էր շուկայի հետ:

դ. Ի՞նչ էր ներկայացնում իրենից արհեստավորական դասը սոցիալական տեսակետից.

Այս հարցերի պատասխանները մեծ չափով կապված են այն պեղումների հետ, վորոնք կատարվելու յեն ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքներում: Ճիշտ է, այն պեղումները, վոր մինչև այժմ կատարված են, շատ քիչ են այս հարցերին լիակատար պատասխան տալուց: Սակայն, մենք կարծում ենք, վոր թե մատենագրական վկայություններում և թե կատարված մասնակի ալ պեղումներից մենք ունենք այնպիսի փաստեր, վորոնք մեզ հնարավորություն կտան, իր ընդհանուր դժերով, ընտելագրելու արհեստավորական արտադրությունը:

ա) Յերը 1064 թվին Անին Սելուկ-թուրքերի կողմից զբաղվում է, քաղաքի «արուեստադեսները» գերի են տարվում: ¹⁾ Նույն պատմի մոտ 1254 թ. ի մասին մենք ունենք հետևյալ ուշագրավ վկայությունը: Խոսքը վերաբերում է թաթարների կողմից զբաղված հարկերին.

«...Այլ և զամենայն արուեստադէտս եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս՝ զամենայն ի հարկի կացուցին. այլ և ծովակս և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս և զգաբրինս և զշաքարս և զլ՞ պետոյ է մասնարար ասել... և զամենայն աղահանսն առին որ ՚ի կողր, և յոր այլ կողմանս: Նաև ի վաճառականացն բաղում ինչ ուսեալ և շահեալ, կուտեցին բաղում զանձս ոսկոյ և արծաթոյ և ակնաց պատուաւանացս: ²⁾

Կիրակոս Գանձակեցու այս վկայությունը վոչ միայն նախանյութի վերամշակման տեսակետից ուշագրավ է, այլ և ընտան հարստությունների

¹⁾ Կէր. Գանձակեցի, գլ. իե. էջ 139.

²⁾ Ibid, գլ. Մե. էջ 210.

շահագործման և անտրտական կապիտալի մասին մի հետաքրքիր փաստ է:

Դարերինները և ներկարարները հիշատակելուց հետո, պատմիչը պետք չի տեսնում մանրամասն տալ գոյություն ունեցող արհեստավորների ցուցակը. «զի՛ պիտոյ է մասնաբար սակել»:

Յեթև արտադրության սուբյեկտների, արհեստավորների, մասին չունենք մանրամասն տեղեկություններ, ապա ունենք նրանց արտադրութիւնների, որոշեցումների, մասին մի շարք վիճակություններ, վորոնք անմիջական փաստեր են նրանց արտադրողների մասին:

Իստախրի և Իրն Հաուքալ արար պատմիչներից իմանում ենք, վոր Դվին քաղաքը իր հյուսվածեղեններով նշանավոր եր¹⁾: Նրա այսպես կոչված մարիցի հագուստները և կերպասները (այծի մաղից կամ աղնիվ բրդից պատրաստված), ինչպես նաև դորգերը, բազմոցները, քողերը, վարազույրները մեծ համբավ էին վայելում: Մայաֆարիքլինին հայտնի յեր իր անձեռոցներով:

Անիում գտնվել են մետաքս, ասեղնագործված հագուստներ, քողեր և գոտիներ, վորոնք իրենց թանկարժեք և նուրբ աշխատանքով դարձանք են առաջ բերում²⁾:

Մարքո Պոլոն իր հայտնի գրքի XX-րդ գլխում խոսելով Թուրքմենիայի մասին (այժմյան Թուրքիան), մեզ տալիս և այնտեղ բնակող հայերի մասին շահեկան վիճակություններ: Նրանք պարապում են «առևտուրով և արուեստներով» ասում և շինում են ամենանուրբ և աշխարհի ամենազեղեցիկ դորգերը: Գործում են ձուխ և բազմազույն մետաքսյա կերպասներ: Պատմիչը ավելացնում է. «և բավականին ուրիշ բաներ ևս»³⁾: Կիրակոս Գանձակեցիի նման կարճ է կապում:

Մարքո Պոլոյի այս վիճակությունները, մեր կարծիքով, շարունակությունն են այն դրության, վոր յերկու դար առաջ փեռղ. Հայաստանում դոյություն ունեի և քաղաքական ալլաղան ղեպքերի բերումով, մասնա-

¹⁾ Երեմ Հաուքալ, *Եջրբ.* Խախտի, էջ 1111. Cheref-Ouddine I, էջ 172.

²⁾ Ն. Մառ, *Անիի ավերակները*. «Արարատ» ամսագիր № 3 1911 թ. էջ 659.

³⁾ «... Et les autres gens sont Hermains et Grecs (Arméniens et Grecs) qui mellèlement (d'une manière mêlée) demeurent avec eux (Turquemens) en villes et en châteaux, et vivent de marchandise et d'ars (arts), car il labourent (travaillent) les plus fins tapis et les plus beaux de monde. Encore il labourent draps de soie de diverses couleurs moult beaux et moult riches, en moult grand quantité, et d'autres choses assez». Le livre de Marco Polo par M. G. Pauthier, Paris 1865: I, Ch. XX, -թ. 35—37. Մարքո Պոլոյի Թուրքիայի հայերի մասին տված տեղեկությունը հաստատվում է նաև ուրիշ մի ճանապարհորդի կողմից, 13-րդ դարի 50-ական թվականներին. De la Turquie, vous saurez que la dixième partie des habitants n'est pas sarrazine, presque tous sont Arméniens et Grecs». Guillaume de Rubrouck, *Récit de son voyage* Paris 1877 p. 294—95.

վորաբար քաղաքի ազգաբնակչությունը զաղթում էր Հայաստանից դուրս իր հետ տանելով իր արհեստները:

14-րդ դարի առաջին կեսում առաջավոր—Ասիայում ճանապարհորդություն կատարած Իբն-Բատուտայից իմանում ենք, վոր Երզնկա քաղաքը այդ ժամանակաշրջանում անվանի յե յեղև իր կերպարաներով, վորոնք իր անունով կոչվելիս են յեղև¹⁾

Բերված այս վկայությունները ցույց են տալիս վորոշակի թե Հայաստանը հյուսվածեղենի ասպարեզում խոշոր դեր կատարել է:

Հյուսվածեղենի հետ սերտ առնչություն ունեցող ներկարարությունը նույն համեմատությամբ դանդիկ է ծաղկած վիճակում: Դվին պատրաստված «քիրմիզ» ներկը արաբ պատմիչների կողմից քանիցս գովասանքի առարկա է դարձել:

Դվինից մի քանի քիլ. մ. հեռավորության վրա գտնվող Արտաշատը, իր ներկարաներով այնքան էր նշանավոր, վոր Բալասուրին կոչել է «կարմիր զույնի գյուղ» (qarja elqirmiz)²⁾: Համաձայն Իբն Ֆաքրիի Հայաստանում կար նաև Rubia tinctorium³⁾ կիր. Գանձակեցիի մոտ հիշատակված «շաղարարները» այն արհեստավորներն էին, վորոնց զբաղմունքն էր կերպասները ներկել:

Կիր. Գանձակեցին մեզ խոսում է վորոշակի դարբինների և յերկաթահանքերի գոյություն մասին: Մետաղագործության ասպարեզում ունենք նույնպես բավականին հետաքրքիր վկայություններ, վորոնք ցույց են տալիս արհեստավորական այս ճյուղի բավականին առաջացած վիճակը:

Յերբ 8-րդ դարու յերկրորդ կեսում Արտավազդ Մամիկոնյանը արաբների դեմ ապստամբություն էր սարքում, գնում է Դվին մայրաքաղաքը.

«...և ստանալր անդ զէնս և առօթս (զանօթս) պտտերազմի, և վառէր զինքն զբահիւք և սաղավարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբք...»⁴⁾

Նկատի ունենալով մետաղագործության առաջացած վիճակը, մենք հիմք ունենք ընդունելու, վոր Արտավազդ Մամիկոնյանի դեմած այս զենքերը Դվինում պատրաստվել են:

¹⁾ «...Arzendjan possède des marchés bien disposés, on y fabrique des belles étoffes, qui sont appelées de son nom». Voyage d'Ibn Batoutah (1325—1349 թթ..) T. II, p. 294, Paris 1854. հմմտ. նաև Marco Poio, ch. XXI, p. 37—38.

²⁾ Բալասուրի, I էջ ԿԼ. հմմտ. H. Topdschian, Die Innere Zustände էջ 46.

³⁾ Իբն Ֆաքի, էջ ԿԳԼ. զորգաշինության և քիրմիզ ներկի մասին հմմտ. նաև Fr. Stüwe, Die Handels züge der Araber unter den Abbassiden. Berlin 1836, էջ 184.

⁴⁾ Ղեկնեց, գլ. 17. էջ 138.

Ն. Մառի Անիում կատարած հետախուզությունները ցույց են տվել, վոր պղինձի ձուլարանները գոյություն ունեցել են¹⁾

Պղնձաձուլարների շահագործության մասին 1247 թ.-ի Զուխտակ վանքի արձանագրության մեջ ունենք հետևյալ վկայությունը.

«Կամուռն Այ (ևս) տէր Յորդանան շինեցի զեկեղեցիս ի թվին Ողլ (1247 թ.) իշխանութեամբ Աւագին ողորմութեամբ և տաւք Պղնձաձուլարացն Աստուածածնի...»²⁾

Վերև հիշած Իրն Բատուտահ ճանապարհորդից տեղեկանում ենք, վոր Երզնկայում եղել են պղնձի հանքեր, վորից պատրաստելիս են յեղել անոթներ և ժամանակի լամբարները³⁾

Մետաղագործության մի ճյուղն եր կազմում նաև վոսկերչությունը, վոր Հայաստանում հասել եր զարգացման բարձր աստիճանին⁴⁾

Ն. Մառը պղնձի ձուլարանների մասին խոսելիս, հայտնում է նաև, վոր Անիում գոյություն ունեցել են այդուս և անոթներ պատրաստելու գործարաններ⁵⁾։ Պետական թանգարանի Անիի բաժնում ցուցադրված անոթները մի մի հուշարձաններ են այս մասին։

Աղյուսի պատրաստությունը սիրտորեն կապված է շենքերի շինության հետ։ Մինչև մեր որերը կանգուն և քայքայված յեկեղեցիները, վանքերը, բերդերն ու պարիսպները մի մի կենդանի կոթողներ են այս բնագավառում ձեռք բերված հաջողությունների մասին⁶⁾։ Շարքեղվելին, վոր

1) Ն. Մառ, Անիի ավերակները «Արարատ» № 8, 1911 թ. էջ 660—62. քաղաքի արդյունաբերության զարգացման մասին հմմտ. նաև Լ. Օրբելի, «Развалины Ани» «Нева» ամսագրում № 5, 1911 էջ 440—41.

2) Կ. Կոստանյանց, Վիժական Տաբեղիր էջ 92:

3) Voyages d'Ibn Batoutah, trad. fr. par C. Defreméry p. 294 «...Il y a des mines de cuivre avec lequel on fabrique des vases, ainsi que les baïçons». 263—64 էջի վրա «baïçon» բառի մասին հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «On appelle ainsi une espèce de colonne ou candélabre de cuivre porté sur trois pieds, à son extrémité supérieure il a une sorte de lampe, aussi de cuivre, au milieu de laquelle il y a un tuyau pour la mèche. Cette lampe est remplie de graisse fondue, et on place à côté des vases de cuivre, pleins de graisse, et dans lesquels se trouvent des ciseaux pour arranger les mèches».

4) H. Topdschian, Die Innere Zustände էջ 45—46. Լ. Mourier, L'art religieux au Caucasse. 1887. «Հանդէս ամսորեա», 11 1888 էջ 49—50.

5) Ն. Մառ, Անիի ավերակները, «Արարատ» ամսագիր № 8 1911 թ. էջ 660—62.

6) Յերկրաչափական դիտելիքների ասպարեղում ձեռք բերված փորձառության մասին աթեհ հիշատակել Տաթևի յեկեղեցիի մոտ դանդաղ սյունը. «...Ահա զայս իսկ ուսարտեալ զամս մեռասան» կանգնել է մեքձ Եկեղեցւոյն հանդէպ զբանն հարաւոյ սիւն մի զարմանալի յանուն սրբոյ Ծրբորդութեանն ի մանր քարանց պատուածեալ ի չափ 30 կանգնոյ։ Սա. Ռրբէլյանց, Ե. զ. ԽԱ. էջ 270: Այդ սյունի մասին Բրոսէի գրում է. «Cette colonne qui s'ébranle quand on s'appuie dessus, subsiste encore: elle a été vue par Chahnazariantz et par M. Abich qui n'a pu m'en expliquer le mécanisme», Broset, I, p. 134 note 7. Histoire de la Sinnie, հմմտ. այդ սյունի մասին նաև Բաւստանյանց, Մխիթար Դոդի զատաստանագիրք էջ 92 ծանոթ. 162.

հայկական ճարտարապետության յերկու հատոր մի ընդարձակ ուսումնասիրություն և նվիրել, նույնիսկ գալիս և այն յենթադրության, վոր արևմտյան Յեվրոպայի վերածնունդի ճարտարապետական վոճը նախ Հայաստանում և զարգացել¹⁾

Ասողիկ պատմիչը մեզ հայտնում է, վոր 989 թ.-ին Կոստանդնուպոլսում պատահած յերկրաշարժի պատճառով կործանած Սոփիա տաճարի վերակառուցման որինակը տալիս է մի հայ ճարտարապետ Տրդատ անունով.

«Այլ անդ զիպեալ ճարտարապետին հայոց Տրդատայ քարադործի՝ առ զօրինակ շինուածոյն, խմատուն հանճարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելն, որ և գեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան դառաջինն»²⁾

Վասպարակնում Գաղիկ I-ի որով կատարված շինարարությունների նկարագրությունները վորոշակի ցույց են տալիս այս ասպարեզում ձեռք բերված հաջողությունները³⁾

Շինարարական ասպարեզում հեշտապկություն արժանի են ջրասակալ Հայաստանում վոռոգման ասպարեզում կանաչների ցանցը Շատ վաղ ժամանակներից հանդիպում ենք այս բնագավառում արտադրված և ինչև մեք որերը պահված (Ասցորդներին⁴⁾ 10-րդ դարուն վերաբերող վկայություններ ունենք այս մասին Ս. Որբելյանի մոտ⁵⁾ Հետագա դարերի մասին կան նաև այլ վկայություններ⁶⁾

Շինարարության ասպարեզում կատարված այս աշխատանքները սերտորեն կապված են յն փայտի վերամշակման ասպարեզում գոյություն ունեցող արհեստների զարգացման հետ Հովհաննես Կաթողիկոսի մոտ հիշատակված «հյուսանաց մամուլ»-ը և Թովմա Արծրունիի մոտ գործ անված «հյուսանական զործնաց» բառերը ցույց են տալիս հյուսանության գոյությունը⁷⁾

¹⁾ Strzygowski, Die Bankunst d. Armenier in Europa 2 Bde. Vien 1918.

²⁾ Ասողիկ, III, գլ իԷ, էջ 251.

³⁾ Թադմա Արծրունի, III, գլ. իԹ, էջ 252 շար.

⁴⁾ Հայաստանի կանաչիկաղայի մասին հմմտ. W. Belck, Z.f. Ethnologie 31 Bd. 1899, S. 237. հեղինակը հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս խաղական ժամանակի վերաբերյալ Վան, Բերկրի, Բայազետ քաղաքների վոռոգման ցանցի մասին, Կոնստանդնուպոլսի տեխնիկայի մասին հմմտ. նույն հեղինակի հոդվածը Jahrb. Fraukf. Vergl. f. geographie u. Statistik s. 64-65. S. 127-37.

Վերջին ժամանակներս պեղումները ընթացքում Արագած լեռան շրջանում հայտնաբերված վոռոգման ցանցի մասին տես Ս. Քալաճեանի հոդվածը «Նորք» ամսագրում № 5-6. էջ 207-232;

⁵⁾ Ս. Որբելյան, գլ. 48, գլ. 49.

⁶⁾ Մխիթար Այրեվանցի, էջ 58 Մոսկվա 1860. Ֆիմակաճ Ֆարեգիր էջ 39 և 164.

⁷⁾ Հովհ. Նաթ. գլ. իԹ. էջ 300. Թ. Արծրունի, III, գլ. իԹ, էջ 256.

Ասորիացի պատմիչ Դրենիի մոտ ունենք ավելի վորոշ տեղեկություններ, վորոնք ավելի նախորդ դարերին են վերաբերում և ցույց են տալիս միամամանակ հյուսնության արհեստի վորոշ զարգացման աստիճանը, կամայիս պաշարման ժամանակ պատմիչը հաղորդում է, վոր Արբասը հրամայում է հայ սայլապաններին մայրի փայտ ըրել և հրամայում է հյուսններին մեքենաներ շինել. այդ մեքենաները զործ է ածում ամրությունը քանդելու¹⁾

Բացի շինարարական և պատերազմական ասպարեզներից, հյուսնները զրադվում էյին փոխադրական միջոցներ կառուցելու թե ցամաքի և թե լիճերի վրա: Յամաքի վրա սայլերն էյին, իսկ լճերի վրա նավեր: Լիճերի վրա կատարված նավադնացության մասին ուշադրավ վկայություններ ունենք թե Թովմայի պատմությունը շարունակողի և թե Հովհ. կաթողիկոսի մոտ. այդ վկայությունները վերաբերում են Վանի և Սեանի լիճերի մասին.

«...Բաղում նաւաց յօրինեալ (Գալիկ I Արծրունի) խաղաղ և անքոյթ նաւահանգիստ»²⁾

«Եւ առա նաւակառոյց լիալք սրավար թիակօք իրր ի տաղանի ինչ երթեալ զօղեալ ամրանային ի Սեան կղզոյ...»³⁾

Գետերի վրա կատարված նավարկության մասին Վիմական Տարեգրի արձանագրություններում կան ուշադրավ վկայություններ⁴⁾

Այս բոլորը ապացուցանում են, վոր հյուսնությունը պետք է լիներ բավականին զարգացած աստիճանի վրա: Յեւ այս հասկանալի չէ միանգամայն այն հիմնական պատճառով, վոր փայտը տնտեսության այս ֆազում կազմում եր հիմնական նախանյութը:

Այս կերպ տեսնում ենք, վոր մասնավորաբար քաղաքները ազդարհակության վորոշ մասը վորպես արհեստավորներ միայն պարապել են նախանյութի վերամշակությամբ և կամ շինարարական ասպարեզներում: Վերև ասածներից պարզ կերպով հետևում է, վոր Ֆեոդ. Հայաստանում բացառաբար զարգացել են հյուսվածեղենի, մետաղադրժական և ճարտարապետական ճյուղերը: Վերին աստիճանի հետաքրքրական եր իմանալ թե այդ արհեստավորական ճյուղերը ինչպիսի ստորաբաժանումներ և մասնագիտականացումներ ունեցել են: Արհեստների զարգացման չափը իմանալու տեսակետից այս հանգամանքի պարզաբանումը ունի խոշոր նշանակություն: Մինչ այժմյան փաստերը հնարավորություն չեն տալիս այդ յերևան հանել:

Ինչ վերաբերում է բնական հարստություններին շահագործման, կասկածից դուրս է արձաթահանքերի, պղնձահանքերի և երկաթահանքերի դո-

1) IV-me partie de Chronique de Denys de Tel Mahré, էջ 74:

2) Թովմաս Պրծրունցի, IV, գլ. է, էջ 294. հմմտ. նաև III, գլ. իթ, էջ 257:

3) Հովհ. կաթողիկոս, գլ. խէ, էջ 287, գլ. կէ. րջ 444:

4) «...Ինչհարիւր ի Կարբին գետերէն և նաւերէն...» և կամ «...եկի ի սուրբ ուխտս, ետու Շամեա ջաղացներն, Երասխի նաւն,...» Պ. Պ. Պալեոգր, էջ 6, 8:

յությունը՝ Սրանց կողքին պետք և հատկապես հիշատակել տղահասնքերի շահագործումը, վորոնցով այնքան հարուստ և յեղել Հայաստանը։¹⁾

Արտադրության այս ճյուղը թիւ չափով եր զարգացել և կամ ազդարնակության վճի մասն եր ընդգրկում, առայժմ հնարավորություն չունենք այս մասին վնչ ուղղակի և վնչ անուղղակի ճանապարհներով վորոշ յեղրակացությունների հանգեկու։ Սակայն, տրված լինելով տեխնիկայի համեմատաբար ցածր աստիճանը կապած չի կարող լինել այն մասին, վոր հանքային այս շահագործումները գտնվում եյին նախնական աստիճանի վրա։ Իսկ այդ հանքերի շահագործումը տեխնիկայի զարգացման այդ աստիճանի վրա հնարավոր եր միայն արտադրական աշխատանքի ստրկացումով։²⁾

Դրնիի մոտ ունենք ուշադրավ վկայություն որավարձով աշխատող դաշտային բանվորների մասին, վորից պարզ յերևում և այն սոսկալի կեղեքումը, վոր տեղի յն ունեցել Միջագետքում 8 ըդ դարի յերկրորդ կեսին։

Վերանք (կալվածատերերը), ասում և պատմիչը, որավարձ տալիս եյին 5 որոյ³⁾, կամ ամենաշատը տասը։ Այսպես հնձել տվին իրենց առատ հունձքը՝ առանց խղճալու այդ դժբախտների ուժերին, նույնիսկ հագնանալու չափ չոր հաց չեյին տալիս, վոչ թե նվազ ունենալուն համար, այլ՝ նրա համար վոր չար կամեցողություն ունեյին⁴⁾։

Ուստի, արտադրության ասպարեղում ամենից կեղեքվածները հանդիսանում են նրանք, ովքեր զուրկ լինելով արտադրական միջոցներից, ստիպված եյին լոկ իրենց աշխատանքի ուժով ապրելու։

Վերև մենք ասացինք, վոր հնարավորություն չունենք առանձին արհեստների մեջ առաջացած մասնագիտականացումը— արտադրական ուժերի զարգացման չափը— յերևան հանել։ Յեթե ուղղակի վկայություններ մեզ հնարավորություն չեն տալիս այդ անել, արդյոք մի ուրիշ անուղղակի ճանապարհով հնարավոր չե՞ր արդյոք այդ մասին մի ընդհանուր գաղափար կազմել։

բ) Աշխատանքի արտադրողականությունը անմիջականորեն կախյալ և արտադրական ուժերի զարգացման չափից։ Ուստի, յեթե կարողանանք աշխատանքի արտադրողականության մասին մի բան ստել, այն ժամանակ հնարավոր կլինի յերկրորդ անձանոթը վորոշ չափով հայտնաբերել։

¹⁾ H. Topdschian, Die Innere Zustände հջ 45.

²⁾ Այդ ստրկացումը և զործ գրված կեղեքումները անասելի չափերի եյին հասնում, յերբ հանքատերերը արտադրութի մեջ տեսնում եյին անմիջական փոխանակական արժեքը զրամի ձևով, չմտա. այս մասին K. Marx, Das Kapital, III, գլ. 8, հջ 125.

³⁾ Որով 8-ըդ դարում ունեցած արժեքի մասին ձեռքի տակ տվյալներ չունենք։ Հայտնի և սակայն վոր հին Հունաստանում յեղել և փոքր յերկաթյա կամ պղնձյա զրամ և արժել 6 որոյ=1 զրամ, 13-18 ֆենիգ արժողությամբ։ Մանրությունը տատանվել և 0,7-1 զրամի միջև։

Սակայն, հետազոյում Սուրիայի և Յեզիպոսի թագավորների կողմից յերբ զրամմեն կեղծվել և, անտարակույս որով ևս կորցրած պիտի լինեք իր հին արժեքը։

1833 թ.-ի Հունաստանում կիրառված զրամական չափերի հիման վրա 1 որով արժեք 0,036 մարկի չմտա. Brockenhaus-ը։

⁴⁾ VI ieme partie Chronique de Denys de Tel-Mahré, հջ 182—183.

Ապրանքափոխանակության շրջանում աշխատանքի քանակական և վորակական արտադրողականությունը ուղղակի արտահայտվում և արտադրության պրոցեսի տեղումնային և անուղղակի՝ արտադրություն-ապրանքի շուկայում ունեցած դերով:

Ուստի մեզ հարկավոր է՝

1) Պատմական փաստերով ցույց տալ թե արտադրական պրոցեսը վերջան է տեղի:

2) Արտադրություն-ապրանքը ի՞նչ դերով է զնահատվել:

Մեր կարծիքով այս և այն ուղին, վորով պետք է ընթանանք ուղղակի վկայությունների բացակայության դեպքում:

1) Արտադրական պրոցեսի տեղումնային մասին ունենք բավականին առատ տեղեկություններ ճարտարապետական կառուցումների ասպարիզում: Յեթա նկատի ունենանք այն համաձայնքը, վոր նման կառուցումներ տարբեր ճյուղերի արհեստավորների համադրական արտադրությունն է, այն ժամանակ մի յեկեղեցիի կամ վանքի շինություն արտադրական պրոցեսի տեղումնային մասին մի վկայություն մեզ վորոշ չափով զաղափար կըտա մի շարք արհեստների մասին:

Հայտնի Տաթևի յեկեղեցիի շինությունն սկսվում է 895 թվին և ավարտվում է 906 թ.-ին: 1) Ուրեմն զործ է դրվում 11 տարվան մի ժամանակահատված:

1029 թ.-ի Մարմաշենի արձանադրությունից տեղեկանում ենք, վոր այդ վայրում յեկեղեցին կառուցվում է 43 տարվան ընթացքում: 2)

Ջալալ Դովլա Հասանի 1240 թ.-ին թողած մի արձանադրությունից իմանում ենք, վոր Գանձասարի յեկեղեցիի շինության վրա դրվում է 22 տարի: 3)

Անշուշտ արտադրության պրոցեսի այս յերկար տեղումնային վրա կարող էլին ազդել և քաղաքական արտաքին պատճառներ:

Արտադրական պրոցեսի տեղումնային մասին ունենք հետաքրքիր վկայություններ գրքի արտադրության մասին:

Մի աստվածաշնչի 1330 թ.-ի հիշատակարանում կարդում ենք.

«... Ձառ սկսեալ ի գեկտեմբերի աւարտեցաւ ի հոկտեմբերի, ի ձեռն երկու քաջ քարտուղարի»: 4)

Ուրեմն, յերկու քաջ քարտուղարները կարողանում են 10 ամսվա ընթացքում մի աստվածաշնչի արտադրել: Իսկ այդ աստվածաշնչի կազմության համար 40 որ հարկավոր է լինում:

1314 թ. մի գիրք արտադրողի հիշատակարանը հետաքրքիր է այն տեսակետից, վոր այնտեղ պարզվում են այն պայմանները, վորոնց մեջ տեղի է ունեցել այդ արտադրությունը: Մեր կարծիքով, այս վկայությունը

1) Ս. Ուրեկյան, I. գլ. խա. էջ. 270, 269 և գլ. ԽԳ. էջ 1280.

2) Կ. Կոստանյանց, Վիճակաւ տարեգիր, էջ 16/17.

3) ibid էջ 81/82. այս եկեղեցիի շինության մասին Կիր. Գանձակեցիի մոտ կարդում ենք. «... և յորով ամս աշխատեն ի նմա». գլ. ԻԹ. էջ. 146.

4) Ղ. Մարտի, Հայապատում էջ 547

մասնակի մի պարագա չե այդ ժամանակների արտադրական պայմանների համար: Այդ հիշատակարանում կարգում ենք՝

«... Տես թե քանի աշխատեցայ
ես Մխիթար զրիչ սորա.
Թուղթս անկող ու զրիչ չկայ,
Առուքբբս ցուրտ ու պարզկա,
Ջարգախոս բարձր ու կրակ չկայ
Դոնիրս չոր ու սպաս չկա,
Եւ այս Դլածորն ճվ գիտենայ,
Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ»:¹⁾

Արհեստավորական ձևը արտադրության մեջ առաջացրել է անստեղծական այն վողին, վոր վարպետը ապրում էր իր արտադրության հետ: Այդ արտադրության ամբողջ իր ստեղծագործությունն էր և յերբ արտադրության վորակական արժեքն էր գերակշռում, այն ժամանակ մի ամբողջ մարդկային սերունդ, արտադրական ամենամանավաստ պայմաններում, գործ էր դրվում նման արտադրությունների վրա: Ահա թե ինչով պետք է բացատրել ֆեոդալական Հայաստանից մեկ հասած վանքերի կամ յեկեղեցիների հիացմունք պատճառող զարդարուն քաշե խոյակների և ձեռակերտ վայտե ըանդակների այդ կերպ արտադրության պատճառը: Իսկ այս բոլորին յեթե ավելացնենք վարպետին պատվո նախանձախնդրությունը (արդյունք արտադրության արհեստավորական ձևին), այն ժամանակ մեզ համար պարզ կլինի արտադրության պրոցեսսի այդ անհավատալի լինելու չափ տեղությունը:

Թեև արհեստավորական այլ ճյուղերի արտադրական պրոցեսսի տեղություն մասին պատմական վկայություններ չունենք, սակայն մեր կարծիքով, նկատի ունենալով ներքին ապրանքափոխանակության զարգացման այն ստորձանը, վորի մեջ գտնվում էր ֆեոդալական Հայաստանը, դժվար թե արտադրական այլ ճյուղերում տարբեր պատկեր լիներ:

2. Ֆեոդալական Հայաստանի ապրանքների գինների հայտնաբերումը դեռ ես կարող եմ հատուկ ուսումնասիրությունների: Այսպիսի մի աշխատություն կը լուսաբաներ վոչ միայն մեր առաջագրած հարցը, այլ և կը պարզեր աշխատավարձի խնդիրը, վոր մեզ հնաքավորություն կը տար աշխատավոր դասի սոցիալական դրությունը պարզելու:

Առ այժմ մենք բավականանում ենք տալ մի քանի որինակներ այս մասին:

Համաձայն իբն Հաուցալի վկայության, հայկական գոտիները արժեք են 1-10 դինար: ¹⁾ Ուրեմն մի գոտիի գինը տասնամիում էր 11,66-116,60 մարկի սահմաններում:

1253 թ-ի Հաղբատի արձանագրության մեջ կարգում ենք.

«... ես Շնորհաւոր Տփլխսեցի... միաբանեցաք Հաղբադայ Սր. Նշանիս և տուաք հարիւր զահեկան ի շինության ժամատան...» ²⁾

¹⁾ Պ. Պլիցա, Հայապատում էջ 526

²⁾ Ա. Առսաճյան, Վիմական Տարեգիր էջ 98.

Մի հայ վանականի գնահատման վրա թաթարների Մանգու խանը 1254 թ.-ին քանդված մի յեկեղեցիի վերաշինության համար նվիրում է 200 յասքու:

«... Մանգուն հարցրեց հետո նրան (հայ վանականին) ինչ ինչ գնով պիտի կարողանար այդ (յեկեղեցին) վերաշինել. ան պատասխանեց թե 200 յասքույի, այսինքն՝ 2000 մարքի»:¹⁾

Գրքի արտադրությունն ասպարեզում գտնում ենք հետևյալ վկայություններ, վոր 1330 թ.-ին է վերաբերում:

«Բայց Խաթեհ որ եղև այս աստվածաշունչ²⁾ զրոցս՝ ընդ ամենայն միահամուռ 2200 զրամ է:

Ապրանքների գները վորոշելու ժամանակ, ինչպես տեսնում ենք, մեծ կարեկրուսթյուն է ներկայացնում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում զբամի արժեքի ճշտումը: Մի հարց, վոր դեռևս հաստիք ուսումնասիրություն չէ կր կարողուի Մի կողմից ուղղակի վկայությունները բավարար չափով գոյություն չունանալը. մյուս կողմից զբամական արժեքների ճշտված չլինելու պարտքան, մեզ հնարավորություն չեն տալիս ապրանքների զընեքի մասին իրական դադարվար կազմել: ³⁾

Սակայն, կարելի է ասել, վոր արհեստավորական արտադրության ասպարեզում, տրված լինելով նյութի թանգությունը և արտադրական պրոցեսի յերկար տևողությունը, արհեստավորական ապրանքների գները անցյալում շատ ավելի բարձր էլին գնահատվում քան յերկարագործական և անասնապահական արտադրությունները և վոր վերջիններս համեմատած ներկայի գների հետ շատ ցածր էլին:⁴⁾

1) Guill. de Rubrouck. Récit de son voyage Paris 1877, էջ, 180

2) Պ. Ալիսան. Հայագատում էջ 547. Այնչա՛նը 2200 զրամի արժեքի մասին հետևյալն է նշատում. «Այս գումարն կընայ ըլլող ըստ նյութական արժեքից 1350 ֆր. բայց ըստ արժեքից արծաթյա ժամանակին՝ ավելի քան դ 4000»: Այս վկայության մեջ «խաթեհ» ընդհանուր բառի տակ պիտի է հասկանալ նաև թղթի և այլ նյութերի համար ծախսվածը: 1437 թ.-ի մի ուրիշ վկայությունից տեղեկանում ենք, վոր մի աստվածաշնչի համար ծախսվում է 2000 դահեկան (դեկան?) տրված լինելով թաղթի ու անհրաժեշտ նյութերը: Լ. Բիրզալամյան, Նոտարք էջ 84, 160/161, 199.

3) Թադևոս Ավդալբեկյանը հիմնվելով վիճական տարեգրի արձանագրությունների մի շարք տվյալների վրա կատարել է մի հետաքրքիր ուսումնասիրություն, վոր մասնակի է անում այն միջոցը թե ինչպես հնարավոր է ֆեոդ. Հայաստանի աղբյուրների գները ճշտել: 11-րդ դարուց մինչև 13-րդ դարու ժամանակաշրջանում: Տես Տեղեկագիր ՆՊՄ Գիտություն և Արվեստի ինստիտուտի № 2, Յերևան 1927 թ.:

4) Գրոֆ. Հակ. Մանուկյանը (Տեղեկագիր ՆՊՄ Գիտություն և Արվեստի ինստիտուտի № 1, 1926 Յերևան, էջ 11) հիմնվելով կրեմերի տված տեղեկության վրա՝ ընդունում է, վոր 632-634 թ.-ին Արարիայում մի վոյսարը գնահատվել է 10 ֆր.: Սրանց յեղբակցնում է, Վոր զբամի իրական արժեքը կարող էր հին ժամանակներում ևս լինել բավական ցածր և համապատասխան, մոտավորապես, նորագույն ժամանակվա գներին վորոշ տեղերում: Արարական հարկային քաղաքականության մասին մեր կատարած ուսումնասիրությունն մեջ (տես Պետ. Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր № 2, Յերևան 1927), յերկարագործական և անասնապահական արտադրությունների մասին մեր վկայությունները (սուբեական աղբյուրից) այլ բան են ասում: Կրեմերի բերած միակ վկայության վրա հիմնվելով չի կարելի դրամի իրական արժեքի մասին նման մի ընդհանրացում անել: Մեր կարծիքով, այդ ընդհանրացումը ավյալ շրջանի անտեսական կյանքի անհամապատասխան, սխալ մի ընդհանրացում է:

Ապրանքների արտադրութիւնը պայմանավորված է շուկայի պահանջով: Վերջինն էլ իր հերթին աղգարնակութեան քանակով, Մեր կարծիքով Ֆեոդալական Հայաստանի աղգարնակութեանը չէր կարող մեծ լինել: Աղգարնակութեան քանակը պայմանավորվում է տվյալ ժամանակաշրջանի արտադրական ուժերի զարգացման չափով: Ֆեոդալական տնտեսութեան ժամանակաշրջանում արտադրական ուժերի զարգացումը, ինչպես տեսնում ենք, գտնվում էր ցած աստիճանի վրա: Մյուս կողմից մեզ ծանոթ են պարբերական այն խուժումները, վերջինց յենթակա և յեղել Ֆեոդալական Հայաստանը: Սրանք առաջին հերթին անդրադառնում էին աղգարնակութեան քանակի վրա: Յեթն սրանց վրա ավելացնենք նաև հաճախակի համաճարակներն ու սովերը և առողջապահութեան բացակայումը, այն ժամանակ մեզ համար պարզ կը լինի աղգարնակութեան աճման դանդաղութիւնը: Համաձայն կրեմերի ուսումնասիրութեան, պարզվում է վեր 622-1495 թ. թ.-ը Սուրիայում, Իրակում, և Յեզիպոսում 93 անգամ խոշոր համաճարակներ տեղի յեն սենցել ¹⁾ Այս միայն արար պատմիչների և աշխարհագիրների գրի առածներն են. քանիներ մեզ չեն հասել: Ուստի դարմանալի չէ, յերբ մի շարք հայ պատմիչներ մեզ հաղորդում են այն սոսկալի սովերի և համաճարակների մասին, վերջինց հազարավորները դոհ էյին գնում: ²⁾

Մի ուրիշ կարևոր հանգամանք խոշոր արգելք էր հանդիսանում ներքին շուկայի աճման: Աղգարնակութեան ճնշող մեծամասնութեան, գյուղացիական դասի, գնողան կարողութեանից դուրի լինելու հանգամանքն էր այդ թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին հարկերի ամբողջ ծանրութիւնը ընկնում էր արտադրող այս դասի վրա:

Մի կողմից արտադրական ուժերի զարգացման ցած աստիճանը, մյուս կողմից վոչ խիտ աղգարնակութիւնը և գյուղացիական դասի գնողական կարողութեանից դուրի լինելու հանգամանքը, խոշոր արգելքներ էյին հանդիսանում արհեստավորական արտադրութեան համար ներքին շուկայի ընդլայնման:

Ում համար էյին արտադրում այդ արհեստավորները և թէ՛ չափով կապված էյին շուկայի հետ:

Գ). Մի կողմից արտադրված ապրանքների տեսակները, մյուս կողմից գյուղացիական դասի մասին մեր ասածները նկատի ունենալով, պարզվում է այն շուկան, վերի համար սահմանված էյին այդ ապրանքները: Առաջին հերթին արտադրվում էր աշխարհիկ և հոգևոր իշխաններ համար:

Յեղկար տարիների ծանր աշխատանքով արտադրված գորգերը սահմանված էյին արքայական պալատների և իշխանական դղյակների շքեղացման: ³⁾ Վոսկիթել և արծաթաթել մետաքսյա գործվածքները ինչպես և դի-

¹⁾ Alf. v. Kremer. Die. grosse Seuchen des Orients nach arabischer Quellen, S. 44, 49, 56, 59, 72, 76.

²⁾ ԽՅԵԻՅԱՅԵ, Հնախոսութիւն, հատ. I, էջ 51 հատ. III էջ 360/364.

³⁾ Մ. Բ. Բ. էջ ԳԱ համատ. H. Topdschian, Die Innere Zustände էջ 47

պակները, իշխանական դասի «փափկասուն կանանց» զարդարելու:

Վոսկերիչները պատրաստում էին թագափորների և իշխանների համար թագեր, սուրեր, դաշույններ և իշխանական կանանց այլազան զարդեր: Այս վերջինիս և ակնարկում Լաստիվկերոսացին, յերբ նա պերճանքի հավելումը ամբարտաժանութունն է անվանում և ավելացնում, «կարի առաւել կանանց ազգին վորոնց համար անհրաժեշտ էին դինդեր, մատանիներ, ապարանջաններ և այլն: Այդ պերճանքի առարկաներից ամասն չեք մոռում հոգևոր իշխանական դասը: Յեկեղեցիների և նրա պաշտոնյաների համար պատրաստվում էին խնկամաններ, սկիւններ, խաչեր ավիտարանի զարդեր և այլազան իրեր: ¹⁾ Սրանց վրա ավելացնենք նաև ոտար իշխողների տրված թանկարժեք նվերները:

Դարբինի առաջին զբաղմունքն էր, մասնավորաբար քաղաքներում, աղնվականների և նրանց վասսալ իշխանների համար զենքեր պատրաստել: Երնարարության ասպարիզում հիմնական տեղ էին բռնում իշխանական դասի ապարանքների, յեկեղեցիների և ամբությունների շինությունը: Առևտրական կապիտալի ուժեղացման շրջանում հանդես եր գալիս մի նոր դասակարգ, վոր իր կարգին հանդիսանում էր այդ արտադրողներին սպառող:

Ինչ վոր Զոմբարտ յեվրոպական միջին դարի համար ասում է, թե «...բոլոր մետաղագործների ճնշիչ մեծամասնութունը, հյուսվածեղենի ասպարիզում աշխատողների մեծ մասը, զրեթե ամբողջ ճարտարապետությունը, չխոսելով պերճանքի առարկաների մասին, իրենց արտադրութունները հարուստներին էին վաճառում», ²⁾ նույնը կարելի է ասել նաև արևելյան ֆեոդալական յերկիրների համար:

Այս կերպ վորոշվում և այն շուկան, վորի համար արտադրվում էին այդ ապրանքները:

Արհեստավորական դասի սցիալական դրության պարզաբանման տեսնականտից մեղ շահագորգում է նաև այն հիմնական հարցը, թե արհեստավորական արտադրութան ձևը շուկայի հանդեպ զարգացման ինչ աստիճանի վրա էր գտնվում:

Արհեստների շուկայի հարաբերությամբ, պատմական զարգացումը ցույց է տալիս, վոր նրանք անցել են հետևյալ չորս հիմնական ձևերից.

1. Արտադրողներ, վորոնք սպառողների տունն են աշխատում.

2. Արտադրողներ, վորոնք իրենց սեփական տան մեջ վերջին սպառողներին համար որավորձով են աշխատում և այնտիսիններ, վորոնք ուրիշ արտադրողների համար են աշխատում. ինչպես ներկարարները, ձուլիչները և այլն:

¹⁾ H. Topdschian Die Innere Zustände էջ 45. Յերբ յեկեղեցին տեղական շուկայում չեք կարողանում գտնել իրեն հարկավոր զարդ, այդճարվում էր այլ շուկաներից: Այս մասին պերճախոս որինակ է Անիի մայր յեկեղեցիի համար Հնգկաստանից բերված «Պըլոր կանթեղը». Մ. Առևտայցի էջ 149.

²⁾ W. Sombart, Der Moderne Kapitalismus. Bd. I, էջ 218

3. Արտադրողներ, վորոնք տեղական շուկայի համար են արտադրում. լինի այդ ապ ղրանքի վրա, լինի վորպես պահեստ:

4. Վերջապես արտադրողներ, վորոնք ավելի խոշոր շուկայի (միջկերպրային) համար են արտադրում (արտահանման համար):

Այս չորս աստիճաններից վերի վրա էյին գտնվում ֆեոդ. Հայաստանի արհեստները.

Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքի § 124-ը նվիրել է արհեստավորներին. այդտեղ ասված է.

«Արհեստաւորք ամենայն ըստ որում և իցին արուեստի, եթէ հատուածով գործիցեն և եթէ վարձով, յարժամ ոչ ըստ հաճոյից տեսուն գործեցին ...» ¹⁾

Դատաստանագրքի այս կանոնում ուշադրութեան արժանի յեն «եթէ հատուածով գործիցեն և եթէ վարձով» դարձվածքը և «տեսուն» բառը: Կարսաւ առաջինը թարգմանել և «sei es dass sie im Gesamtakkord oder in Stücklohn arbeiten» և յերկրորդ՝ Arbeitsherr»: Պէտք է ասել, վոր Գոշի խմբագրութիւնը բաժանակիւն մաթ և և կարող է արհեստավորական զարգացման ալլազան ձեերին միանգամայն հարմարվել:

Նկատի ունենալով արհեստավորական մի քանի ճյուղերի զարգացումը, կարելի է նրանք զասել վերջին աստիճանին: Մասնավորաբար հյուսվածեղենի ճյուղը, վորի արտադրութիւնը վորպես «հայկական» կամ «երզնկայի» կերպաներ անվանի են յեղել: Այս անվանումները առաջադրում են սույն ապրանքների ոտար շուկաներ արտահանումը:

Յեթէ արհեստների վորոշ ճյուղերում զարգացման այդ Հափը ընդունենք, սա դեռ չինչանաւում ըտլոր արհեստների համար: Հաւանաբար, արհեստի ալլազան ճյուղերում այդ հիշված չորս աստիճաններն էլ հաւասարապես զոյւլթյուն ունեյին:

Ուրեմն, ֆեոդ. Հայաստանի վորոշ քաղաքներում արհեստավորական վորոշ ճյուղեր հասել են իրենց զարգացման աստիճանին: Այժմ հարց է առաջանում. արդյոք արհեստների զարգացման այդ աստիճանի վրա առաջացել են համքարական կազմակերպութիւններ, վորոնք զուղընթաց են ընթացել տնտեսական այդ զարգացման:

Դ) Եղիազարոֆը 17-րդ դարում Հայաստանում համքարութիւնների գոյութիւնը ընդունում է ²⁾ Ս. Թարայանցը Եղիազարոֆին հետեւելով գրում է.

¹⁾ Վ. Վրդ. Քասաճյանց, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, § 124, էջ 436 Կարսաւ այս հոշվածը թարգմանում է այսպէս՝

In Betreff der Handwerker im allgemeinen, welcherlei Handwerk sie ausüben mögen, sei es dass sie im Gesamtakkord oder in Stücklohn arbeiten, falls sie das werk nicht nach dem Willen des Arbeitsherrn herstellen ...»

²⁾ Taraientz, das Gewerbe in Armenien S. 54/55. հմտ նաև հարեպն Վրաստանի համար Gogitchayschwili, Das Gewerbe in Georgien, S. 100.

«Հայտնի չե արդեն. վոր 17-րդ դարում Հայաստանում գոյություն ունեյին համաքարությունները, վորոնք բաժանալի դարգացած էին: Բայց հավանական է, վոր նրանք շատ ավելի առաջ էլ գոյություն են ունեցել հայ արհեստավորների մեջ, վորովհետև համաքարությունները, վորպես հին ժամանակների ճանապարհորդները վկայում են վաղուց արդեն ծաղկում էին պարսիկների մեջ և Հայաստանը հին ժամանակներում քանիցս գտնվել և Պարսկաստանի ձեռքին կամ գոնե նրա ազդեցության տակ»¹⁾

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ պարսկական ազդեցության հարցն է դրվում: Մեր կարծիքով, մոլ թե ազդեցությունների հարց պիտի հարուցվեր, այլ հարկավոր էր արհեստավորական արտադրության զարգացումը պարզել: Յեթև այդ կազմակերպությունների տնտեսական հիմքերը գոյություն հունային, նրանք չեյին կարող առաջ գալ: Եղիազարոֆի 17-րդ դարի համար համաքարությունների Հայաստանում գոյություն ունենալու մասին տաճը, մեզ համար կարող է ուղղեցույց լինել նրանց հետքերը նախորդ դարերում փնտռելու տեսակետից:

Յեթև ճիշտ է մեր այն յենթադրությունը, թե Ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքներում վորոշ արհեստներ մեր յատնանշած զարգացման աստիճանին վրա էյին գտնվում, ապա ուրեմն արհեստավորության ուրույն համաքարություններում կազմակերպված լինելը մեզ անհավանական չի թվում:

Այս հարցի վերջնական լուսաբանման համար պեղումներին վերապահված և խոշոր դեր:

Մեր կարծիքով, այս տեսակետից ուշադրության արժանի չե «քաղաքացի զլխաւորքը», վոր վորքան մեզ ծանոթ է, մինչև այժմ ուշադրություն չի առնվել:

Այս տերմինը գործ է ածում առաջին անգամ 1045 թվին Արխու. Լաստիվերտային, յեր մեզ նկարագրում է Անիի զբաղումը բյուզանդացիներին կողմից:

«... Իսկ քաղաքացի Գլխաւորքն որ նստէին յԱնի...»²⁾

Նման մի վճռական բույնյի առթիվ (Անիի զբաղումը Սելջուկ թուրքերի կողմից 1064 թ.), գտնում ենք նույն տերմինը Կիր. Գանձակեցու մոտ.

«...և որք զլխաւորքն էին ի քաղաքին»³⁾

Ո՞վքեր էին այս «քաղաքացի զլխաւորքը»: Մեր կարծիքով, սա հատուկ մե տերմին է, վոր առաջացել է արտադրական նոր փոխ-հարաբերություններից, քանի վոր, պատմիչը նախորդ յերեսի վրա տալիս է յերկու կուսակցությունների դուռն կանգնող իշխանները և անմիջապես, առանց դեպքերի լուսաբանման, գործ է ածում «քաղաքացի զլխաւորքը»:

Արժե հիշատակել այստեղ, վոր հունարեն նոր կտակարանի presbyteros բառը 5-րդ դարում հայերեն թարգմանվել և զլխաւոր: Իսկ presbyteros մի

1) Ազգագրական հանդես, գիրք III, էջ 61, 62. Թիֆլիս:

2) Արխու. Լաստիվերտայի. Գլ. Ժ. էջ 42

3) Եթր. Գանձակեցի. Գլ. Ի. էջ 139.

շարք նշանակութիւններ կողքին, նշանակել և նաև երեց, ամենից տա-
րեքավորը:

Մենք սրանից դեռ եւ չենք կարող յեզրակացնել, խնդրո առարկա
քաղաքացի գլխավորները վորպես արհեստավորական դասի ներկայացու-
ցիչներ: Անշուշտ, առետրական կապիտալի ներկայացուցիչները պետք ե
ավելի գերակշռող դիրք զբաղեցին:

Ուշադրութեան արժանի ե նաև մի այլ տեղմին, վոր դործ ե ածվել
Անիի 13-րդ դարին վերաբերող արձանագրութիւններում: Հայտնի յեն
վոր միջնադարեան Յնվրոպայի համքարական կազմակերպութիւնները
կազմվել ե քաղաքի խորհուրդ: Մեր տկնարկածը վերաբերում ե նման
մի խորհուրդի:

Պրոֆ. Որեկիի հրատարակութեան տված Անիի 1269, 1289 ե 1290 թ.
թ. վերաբերող արձանագրութիւններում կա «երիցանի» տեղմինը, վոր
գործ ե ածվում վորպես քաղաքի խորհուրդ: ¹⁾ Այս թվականներում քահա-
նաները յերեց չեն անվանվում:

1126 թ. Ապովարի վորդին, յերբ դալիս ե Անին զբաղելու, այսպիսի
մի ուշադրավ վկայութիւն ունենք.

«...դայ ի խնդիր (Ապովարի վորդին՝ Փատուհը) հայրենի քա-
ղաքն Անույ, ե ազերսանօք խնդրէ յԱպովիթէ ե յաւաղաց քաղա-
քին...»²⁾

1258 թ. Մուֆարդինի պաշարման առթիվ նույն պատմիչը գործ ե
ածում «... աւաղ ե դուիս երիցանցն որ անդ»³⁾ ... զարձվածքը:

Սրանց միանում ե Ն. Մառի հետեյալ կարծիքը. «Անիի լիակա-
տար ինքնավարութիւնը ընդորշվում ե նույնպես ավաղների այն
խորհրդով, վորը վարում եր քաղաքի բոլոր գործերը, ե նրանց կար-
ծիքը շատ անգամ ավելի նշանակութիւն եր ունենում քան կառա-
վարչի ցանկութիւնն ու հայացքը: Ավաղների այս խորհուրդը, վորի
ծագման մասին առ այժմ դեռ տեղեկութիւն չկա, համենայն դեպս
զոյութիւն ուներ Շեղատայանների, վրացիների ե Յերկայնարադուկ-
ների՝ Անիում տիրապետութեան ընթացքում»⁴⁾

Համաձայն Ն. Մառի այդ ավաղների խորհուրդը հասնում ե մինչև
1072 թ. Ն. Մառը Անիի ինքնավարութեան մասին առաջին անգամ խոսել
ե թաթարական շրջանից մեղ հասած մի արձանագրութեան մեջ՝ «որ եղև
մայրաքաղաք Անի խասինջու»⁵⁾, նախադասութեան մեջ «խասինջու» բառը

¹⁾ 1926 թ. ամռանը հնարավորութիւն հմ ունեցել իհնինգրատում
հրատարակչի մոտ այդ արձանագրութիւնները կարդալու:

²⁾ Վարդան, հավաքումն պատմութեան, Վենետիկ 1862 եջ 120.

³⁾ Վարդան, եջ 151

⁴⁾ «Արարատ» ամսագիր, № 6, 1911 թ. եջ 481 հմմտ. նաև I. Орбел, «Развалины Ани» «Нева» ամսագիր № 5-ում 1911 թ. եջ 421, 425.

⁵⁾ Գ. Կոռասմյանց, Վիմական տարեգիր, եջ 221.

ստուգաբանելիս Ն. Մառը այդ նախադասությունը թարգմանել է «ТАК КАК столица Ани сделалась уделным владением»¹⁾ Արդյոք Արիւտ. Լաստիվերտացիի «քաղաքացի գլխավորք» զարձկածքի է կամ կիր. Գանձակեցու «... որք զրխաւորք էին ի քաղաքին...» պարբերությունն է այս ավագների խորհուրդի միջև զոյությունն չունի՞ մի կապ:

Վերին աստիճանի կարեոր մի հարց, վորի պարզաբանումը կարոտ է ղեռն ևս նոր վիճակությունների: Ինչպես վերի ասացինք, այս հարցի լուսաբանման տեսակետից խոշոր դեր ունեն կատարելիք անցյալի քաղաքների ավերակներում կատարվելիք պեղումները:

Ֆեոդ. Հայաստանի արհեստավորական-առևտրական քաղաքներում կար մի ուրիշ դասակարգ, վոր անկասկած ավելի խոշոր դեր էր կատարում քան արհեստավորները:

Այդ դասակարգը բաղկանում էր առևտրական է վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչներին:

IV. ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՅԵՎ ՎԱՇԽԱՌՈՒԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼ

Ա.

Առևտրական է վաշխառուական կապիտալները, վորոնք անբաժան են միմիանցից, զոյություն են ունեցել ղեռն շատ վաղ ժամանակներում: Այս յերևույթը բացատրվում է այդ յերկու կապիտալների բնույթով:

Յերբ ուսումնասիրում ենք Ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքների բարդավաճումը, դյուղական է քաղաքային ազգաբնակչության մեջ առաջացած փոփոխություններն ու հակադրությունները ստիպված ենք ավելի հանդամանորեն կանգ առնել տնտեսական այս դործոնի վրա և ցույց տալ մի կողմից նրա պատմական պրոցեսում ստացած փոփոխությունը և մյուս կողմից վեր հանել այն դերը, վոր նա կատարել է Ֆեոդ. Հայաստանի հասարակական կյանքում:

«Վորքան անդադագած է արտադրությունը, նույնչափով ևլ դրամական կարողությունը վաճառականների ձեռքում է կենտրոնանում, կամ վաճառականական կարողության մասնահատուկ ձև է հայտ գալիս»²⁾

Կարլ Մարքսի այս նկատողությունը, վորը վերաբերում է առևտրական կապիտալի պատմական զարգացման պրոցեսին, վորոշակի յերևան է հանում այն դերը, վոր ան կատարելու էր արտադրության ղեռն ևս վոչ զարգացած աստիճանի վրա:

Իսկ այդ դերը ավելի մեծանում է, յերբ հետևում ենք առևտրական

¹⁾ Н. Марр, Новые материалы по Армянской эпиграфике. Записки Вост. Отд. II. Р. Арх. Общ. т. VIII. № 77—80. СПб. 1893.

Մառը նույն կարծիքը հայտնում է նաև «Помощь Армении»-ում ապածիր հղվածում:

²⁾ К. Марх. Das kapital III, кар. 19 5. 310.

կապիտալին արտադրական այն պայմաններում, յերբ գոյություն ունեն հքստերմներ: Մարքսը բացորոշ գրում է այս մասին.

«Այն որենքը, Վոր վաճառականական կապիտալի ինքնուրույն զարգացումը կապիտալիստական արտադրության զարգացման աստիճանի հետ խոտոր է համեմատում, հայտ է գալիս ամենից ավելի միջնորդ վաճառականության (Zwischenhandel) պատմության մեջ. ինչպես վենետիկցիների, ճննովացիների, հոլանդացիների և այլնի մոտ Վորտեղ գլխավոր շահը արվում է վոչ թե սեփական յերկրի արտադրութենների արտածումով, այլ՝ վաճառականական և տնտեսական տեսակետից չզարգացած հասարակությանների արտադրութենների միջնորդ հանդիսանալով: Այստեղ գտարյուն վաճառականական կապիտալն է, բաժանված հքստերմներից—արտադրության յերկրամասերից—, Վորոնց միջև միջնորդի դեր է կատարում: Այս է հանդիսանում նրա կազմավորման գլխավոր աղբյուրը»¹⁾

Մարքսը այս է հետագա տողերում տալիս և առևտրական կապիտալի կազմավորման և զարգացման գլխավոր աղբյուրը: Տնտեսական զարգացման այդ աստիճանի վրա առևտրական կապիտալը գտնվում էր մենաշնորհյալ լինելու դրություն մեջ և այս իսկ հանգամանքից ստեղծվում էր նրա համար վերին աստիճանի նպաստավոր հող:

Ֆեոդալական Հայաստանի արաբական շրջանում առևտրական կապիտալի կազմավորման և աճման մասին զաղափար կազմելու տեսակետից, մեզ անհրաժեշտ է մի կողմից աչքի առաջ ունենալ յերկրների այն կոմպլեքսը, վորտեղ գտնվում էր ապրանքափոխանակության ծանրության կենտրոնը և մյուս կողմից վեր հանել այն դերը, վորը վիճակվել էր ֆեոդ. Հայաստանին յերկրների այդ կոմպլեքսի մեջ: Միայն այդ ընդհանուր ֆոնի վրա հնարավոր էր լինի ֆեոդ. Հայաստանի առևտրական կապիտալի մասին վորոշ գաղափար կազմել:

Մնդրո առաքիա ժանանակաշրջանում ասոջավոր Ասիայում յերկու գլխավոր քաղաքական ուժեր գոյություն ունեն: Արաբական և բյուզանդական: 10-րդ և 11-րդ դարերում արևմտյան Յեվրոպայի հարալուծ վենետիկն ու Յենովան: Ահա այն յերկրամասը, վորտեղ կատարվում էր այս ժամանակաշրջանում ապրանքափոխանակության ծանրությունը:

Իսկ այդ ապրանքափոխանակության ծանրության կենտրոնը հանդիսանում էր արաբայանների արաբական պետությունը: Տրված լինելով այն, վոր արաբական հողամասերից էյին անցնում, անմիջականորեն, Արևելեքի ապրանքները:

Ջրային հաղորդակցության ասպարիզում այս պետությունների սահմաններում բացառաբար, նկատի յին գալիս Միջերկրականը, Սև ծովը, Կասպիական ծովը և Պարսից ծոցը: Իսկ ցամաքային հաղորդակցության համար կարավանների ճանապարհները:

Այստեղ մեզ շահագրգռում են այս վերջին ճանապարհները:

Համաձայն Fr. Stillwe-ի վորը բարեխիղճ կերպով ուսումնասիրել և

¹⁾ Ibid, Das Kapital III, kap. 19. 5. 312/13, 314/15.

արարական աղբյուրները, Բաղդադից մեկնել են հինգ ղլխավոր կարավանի ճանապարհներ¹⁾։ Սրանցից յերկուսը արեւելյան և արեւմտյան ճյուղավորութիւններով անցնում են ֆեոդ. Հայաստանից։ Արեւմտյանը ճյուղավորվելով հասնում է նաև Հալեպ և նրա վրայով շարունակվում Միջերկրական ծովի ափը։ Յերրորդ կարավանի ճանապարհը յերկարում է մինչև Պարսից ծոց և այս կերպ հարաբերութիւն է հաստատվում Հնդկաստանի, Հնդկաչինի և Ափրիկէի արեւելյան յեղերքի հետ։ Արարների Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ ծովային ուղիով Զ-րդ դարի կիսուն ունեցած առևտրական հարաբերութիւնների մասին մեզ լիակատար տեղեկութիւններ են տալիս, արար առևտրականների պատմվածքները²⁾։ Բաղդադը մի ուրիշ ղլխավոր կարավանի ճանապարհով կապվում է ուղղակի Հալեպի հետ և սրա վրայով Միջերկրական ծովի հետ։ Իսկ վերջին ճանապարհով Բաղդադը՝ Համադան-Երջադուրի վրայով կապվում է կենտրոնական Ասիայի հետ։

Անշուշտ, առևտրական այս հարաբերութիւնները զնահատելիս, աչքի առաջ պետք է ունենալ այն ժամանակաշրջանի հաղորդակցութիւնն ասպարիզում գոյութիւն ունեցող հաղորդակցութիւն միջոցների տեխնիկայի զարգացման աստիճանը։

Ճանապարհների այս ցանցի մեջ մեզ շահագրգռում են, մասնավորաբար, Բաղդադից մեկնող և արեւելյան ու արեւմտյան ճյուղավորութիւններով ֆեոդ. Հայաստանից անցնող կարավանի ճանապարհները։

Նախ քան Fr. Stille-ի ուսումնասիրութիւնն ծանոթանալը, Բաղդադից մեկնող այդ յերեւոյ ճանապարհներին ելիքը հանդել աղբյուրների և դոյութիւնն ունեցող քարտեսների ուսումնասիրութիւնը։

Արեւմտյան ճանապարհը անցնելով Միջագետքից հասնում էր Ասիդ—Մայաֆարքին—Արզան—Բիթլիս։ Բիթլիսից յերկու մասի էր բաժանվում. մին Ոստան—Վանի վրայով դեպի արեւելք Բերկրի և անցնում է շարունակվում դեպի Պարսկաստան՝ Սոյ քաղաք³⁾։ Յերկրորդը, վոր Բիթլիսից Դատվան և գնում, բացառապէս հետաքրքրում է մեզ, վորովհետև անցնելով Խլաթ և Մանազկերտ քաղաքներից՝ հասնում է Քալի-քալա (Երզրում)։

Արեւելյան ճյուղավորումը, վոր կրկին Բաղդադից է դուրս գալիս, անցնում է Պարսկաստանի վրայով Մարաղա—Ուրմիա—Իրման—Սոյ քա-

¹⁾ Friedrich Stille. Die Handelszüge der Araber unter den Abbassiden. Berlin 1836. Հմտ. գրքի հետեւում գտնվող քարտեզը։

²⁾ Relations des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine, par M. Reinaud, Paris 1845. Նույնպէս M. Ed. Dulaurier. Relation des voyages. Paris 1844.

³⁾ Նասիրի Քորասան, Քորասանի սելջուկ Արու Սուլեյման Ճաղրի սուլթանի զանապարհը, 1045 թ. Մերկից ճանապարհը ընկնելով գնում է Մեքքե, նրա անցած ճանապարհը մեզ վորոշակի ցույց է տալիս Հայաստանի հարավից դեպի Մերզի դնացող ճանապարհը։ Մերզ Երջադուր—Կադիին—Շեմիրան—Քադիլիդ—Սոյ—Բերկրի—Վան—Ոստան—Խլաթ—Բիթլիս—Արզան—Մայաֆարքին—Ամեղ և Հալեպի վրայով դեպի Պելլուս և Մեքքե։ Այս ճանապարհադրեք մի կողմից հաստատում է մեր բերած արեւմտյան ճյուղավորումը և մյուս կողմից ցույց է տալիս Բիթլիսի կապը Քորասանի հետ։ Relation du voyage de Nassiri Khosran, trad. fr. par Ch. Schefer № 2—25. Paris 1881.

դաշներից և հասնում Նախիջևան — Դվին։ Դվինից ճյուղավորվում են մի շարք ճանապարհներ, վորոնցից մին դնում է Թիֆլիս, մյուսը Բարդաղի վրայով (Բարդաղը Առանի կենտրոնական քաղաքն էր, նշանավոր էր ալ կուրկի կոչված շուկայով) անցնում է դեպի հյուսիս՝ Դեբեդենդ (Բաղ-ալ-Արվար) և հարավ-արևելք՝ դեպի Արդարիլ։ Դվինից մեկնող յերբորդ մի ճանապարհ, վոր մեզ այժմ ավելի յև շահագրգռում, հյուսիսային և հարավային ճյուղավորումներով հասնում է կրկին Արծն-Կարին (Երզրում)¹⁾։ Հետագայում Պարսկաստանից Տրապիզոն դացող ճանապարհը, փոխանակ Դվինի անցնում էր Անիից²⁾։ Անցյալի այդ առևտրական հարաբերությունն վորպես ապացույց մեզ հասել է Անիի հոյակապ կամուրջը և մի շարք ուրիշներ Արպա-Չայի վրա³⁾։

Առևտրական ճանապարհների այս ցանցը մի քանի տեսակետներից շահեկանություն և ներկայացնում։

1. Բաղդադից մեկնող և արևելյան ու արևմտյան ճյուղավորումներով ֆեոդ, Հայաստանից անցնող ճանապարհները հանգում են մի աշնպիսի վայրում՝ Արծն-Կարին, վորը թե՛ բյուզանդական և թե՛ արաբական պատմիչներից մեզ ներայացվում է մի առևտրական կենտրոն, վոր անմիջական կապ ունի Տրապիզոնի հետ⁴⁾։ Կարինը առևտրական հարաբերությունն մեջ էր նաև Վրաստանի և Պարսկաստանի հետ⁵⁾։ Վերև մեր հիշած Ամեդից դեպի Հալեպ մեկնող ճանապարհը Հայաստանը կապում էր Միջերկրական ծովին։

Ինչ վերաբերում է Դվինից դեպի Դեբեդենդ մեկնող ճանապարհին, Ֆա Ծալովին ցույց է տալիս, վոր այդ ճանապարհը Կասպիականի յեղերքը գտնվող այժմյան Աստրախանի և Վոլգայի միջոցով կապվում էր հարավային Ռուսաստանի Քյուստայի (Քիյևի) հետ և յենթադրվում է, վոր Դոն և Վոլգա գետերի միջև, նրանց իրար ամենամոտ յեղած մասում, գոյություն

¹⁾ Հմմտ. այս ճանապարհների ցանցի մասին. Իեն Խաուսու, *Եջ Կոստ. Իսաախրի, Եջ 199-197*. H. Topdschian, *die Innere Zustände, Եջ 41/42*. Ghazarian. *Armenien unter der Araberherrschaft Եջ 68*. K. Reichel, *Stadt. höhere Lehranstalt zu Charlottenburg 1900*. Բարդաղի մասին, վորպես առևտրական կենտրոն քաղաքի. հմմտ. В. Бартольд, *Место при каспийских областей и т. д. Баку 1924 Եջ 34*.

²⁾ W. Barthold, „Ani“ in *Encyklopedie des Islam*.

³⁾ Հմմտ. Н. Я. Марр, *Раскопки в Эриванской губернии т. III „Отчет Имп. Арх. комиссии“ за 1892 г. СПб. 1894 Զ 75—86*.

⁴⁾ Կոստանգիե Պորփյուրոզե (Գլ. 46, 207 Եջ, 23—208, 4) Կեսրիեուս (II, 577, 7 շար.) Թեոդոսուպոլի (Կարին) մոտ Արծն քաղաքի վաճառականական նշանակությունը, 11-րդ դարում, նկարագրում են։ Ստորև հայ պատմիչների վկայություններից ավելի հանգամանորեն կր խոսենք այս քաղաքի մասին։ Արաբական աղբյուրների վրա հիմնվելով Fr. Stäwe (Die Handelszüge etc. s. 184) խոսում է Երզրումի առևտրական դերի մասին։

⁵⁾ Կոստանգիե Պորփյուրոզե. Գլ. 45, 200 Եջ, 13—17, 205 Եջ, 16 —21.

ունեցել և ջրանցքը¹⁾ Վոր Դերբենտում հայ առևտրականներ յեղել են, այդ մասին ունենք հետևյալ ուշադրով վկայությունները:

Տարարի արար պատմիչը Դերբենդի նվաճման մասին խոսելիս ասում և.

«Հայք այստեղ չեն բնակում, այլ միայն անցուղարձ կ'անեն»²⁾

Ըստ յերկույթին, այդ առևտրական հարաբերությունները հետագա դարերում ստացել են ավելի ուժեղ բնույթ, վոր 1085 թ. Մատթ. Ուռահեցին այնտեղ հայ թագավորների մասին և խոսում.

«... էին և այլ թագավոր հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կադանք, սահմանակից Օղաց և Աղուանից...»³⁾

2. Յերկրնրդ յեղրակացությունը, վոր ըղխում և անմիջականորեն առևտրական ճանապարհների այս ցանցից, ֆեոդ. Հայաստանի տարանցիկ մի յերկիր լինելու հանգամանքն և: Մի պարագա, վոր առևտրական կապիտալի կուտակման և աճման համար վերին աստիճանի նպաստավոր եր հանգիստանում: Ֆեոդ. Հայաստանը գտնվում եր այն պայմանների մեջ, վորոնց մասին խոսել և Մարքսը առևտրական կապիտալի պատմական զարգացման մասին կատարած իր վերլուծումների մեջ:

Թեև մեր ուսումնասիրությունյան ժամանակաշրջանի մասին մասնավոր առևտրականների կուտակած հարստության վերաբերող վկայություններ չունենք, սակայն, մի քանի կարևոր առևտրական կենտրոնների՝ ինչպես որինակ Կարսի, Արծնի, Դվինի, Խլաթի մասին ունենք հատկանշական բնութագրումներ, վորոնք կարելի և ուղղակի փաստեր համարել մեր մատնանշած առևտրական կապիտալի կուտակման համար:

Այսպես որինակ՝ Լաստիվերտային 1053 թ. «յղփացեալ» Կարս քաղաքի մասին ասում և.

«... հարստացեալք ըաղում ընչեղութեամբ 'ի ծով և 'ի ցամաքէ...»⁴⁾

Կամ 1049 թ. Արծն քաղաքի մասին հետևյալ վկայությունը.

«Այլ քաղաքին, և քաղաքի այսպիսում, որ հոյակապ և ահանաւոր էր ամենայն աշխարհաց, ...և ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել 'ի սմա զգորութիւն իւր...»⁵⁾

¹⁾Fr. Stüwe, Die Handelszüge etc. տե՛ս զրքում յետը գտնված քարտեր: Պրոֆ. Հակ. Մանանդյանը նույն յեղրակացության և գալիս Դվինից Դերբենդ մեկնող ճանապարհի մասին: Հակ. Մանանդյան, Հայաստանի պատմությունը թուրք թաթարական արշավանքների շրջանում. Էջ 86, Յերևան 1922. Տե՛ս Արևելքի և Արևմուտքի ճանապարհների մասին «Новый Восток»-ի № 8—9 (1925 թ.) համարում В. Гурко-Кряжн-ի, Великие Пути в мирово историн հոդվածը:

²⁾ Բագրատ Խալաթյանց, արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին Էջ 84. Վերննա 1919.

³⁾ Մատթ. Ուռահեցի, Էջ 231 Վաղարշապատ 1898.

⁴⁾ Արիս. Լաստիվերտայի, Գլ. ԺԵ. Էջ 61.

⁵⁾ Ibid Գլ. ԺԲ. Էջ 53.

Իսկ թողմա Արծրունիի մաս կարդում ենք 893 թ. Դավինի մասին.

«...յորում շահաստան Դուին, մարդախիտ պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և առերևառիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ յղիացեալ...»¹⁾

Նասիրի Քոսրուտի վկայութեամբ 1045 թ. Խլաթ քաղաքը միջազգային առևտրական կենտրոն և հանդիսանում.

«Քոստում են այդ քաղաքում, ասում և ճանապարհորդը, յերեք լեզուներով. արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն... վաճառականական գործառնությունները կատարում են պղնձե զրամով...»²⁾

1064 թ. Անեցի «այր փառավորին» մորուքն են կտրում Անտիոքի հույները և ինչքերը դրավում. «Գորգ Շիրակացին», ասում և պատմիչը, «առեալ զգորս թուրքաց հինգ հարիւր այր», ավերում և 12 դիւղեր...³⁾ 500 թուրքերին վարձելու համար պարզ և, վոր նա պետք և ունենար բավական հարստություն:

13-րդ դարուն վերաբերող վկայությունները խոսում են հարուստ վաճառականների մասին. այսպես որինակ Կարնեցի Ումեկի մասին, վոր Թիֆլիս եր հաստատվել Կարնի թաթարների կողմից գրավումից հետո և վորին վրաց Դավիթ թագավորը հայր եր անվանում...⁴⁾ Սրա վերջին, ճարը, Գոշա վանքի արձանագրության մեջ ասում և.

«...իմ հայրն Ումեկ, գնեալ էր զԴեռիկ ի քասաստ.ն հաղար կարմիր տուգաւոր և ո ճարս գնեցի զՅովս իւր ամէն սահմանաքն ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր ու ոսկին թանկ, ի Դի կարմիր տուգաւոր...»⁵⁾

Առևտրական կապիտալի հեղա կուտակման մասին ուշագրտով մի ակնարկ և նաև այն նամակը, վոր Բագրատունի Սմբատ 1-ը (890—914 թ.թ.) ուղարկել և Ատրպատականի եմիր Մուհամմետ ալ Աֆշինին, յերբ վերջինս անհանգստացել եր Սմբատի և Լեո կայսեր միջև ստեղծված մերձեցումից: Սմբատը իր ղեկավարների միջոցով Աֆշինին բացատրում և, վոր իր և հունաց կայսեր միջև լսել առևտրական մի գաշինք և կնքված ժամանակակից պատմիչը հետևյալ կերպով հաղորդում և.

«...զի թէ սէր ընդ կայսեր եզի, և այն ևս, վասն ձեր օգտի, զի թրևս որ պիտոյ է ամիրապետին մեծին. և զքոյ ևս դիւրաւ զպէտս ի յունականաց անտի գտանել մարթացից, և ի նպաստ օմտութեան ձեզ ընծայել զերկելի հանգերձից և դարդուց և զսպասուց վայելս. այլ և վաճառականաց՝ որք ընդ գննիդ քո բացեալ ճանապարհ, զի արացցեն մուտ աշխարհս նոցա, և ի նոցա լիութենէն փարթամացուցեն զձեր գանձաբանսդ...»⁶⁾

¹⁾ Թովմա Արծրունցի, III, Գլ. ԻԲ. Էջ. 230.

²⁾ Relation du voyage de Nassiri Khosrau, trad. fr. par Ch. Schefer, Paris 1891 թ. 21/22.

³⁾ Մասք Ուռաիեցի, Էջ 225/226.

⁴⁾ Նիր. Գանձակեցի, Գլ. ՄԵ. Էջ 210. Վարդան, ԶԼ Էջ 147. 1283 թ.

⁵⁾ Ս. Նոստաճյանց, Վիսական Տարեգիր, Էջ 124.

⁶⁾ Հովհ. Կաթողիկոս, Գլ. ԼԱ. Էջ 201.

«Եւ ի նոցա լիութենէն փարթամացուցեն զձեր զանձարանսդ» պարբերութիւնը ցույց եւ տալիս առեւտրական կապիտալի այն արագ կուտակումը, վոր հատուկ եր այդ ժամանակներին:

Պատմական այս վկայութիւնը միաժամանակ ցույց եւ տալիս այն ուժեղ առեւտրական հարարերութիւնը, վոր ստեղծվել եր Բյուզանդիոնի եւ Հայաստանի միջև: Այդ առեւտրական սերտ հարարերութիւնը ապացուցվում եւ նաեւ հայ եւ հույն առեւտրական կապիտալի միջև ստեղծված պայքարով, վորը հատուկ ուսումնասիրութիւնն նոյն կը դառնայ:

Հաստատապէս կարելի եւ ստել, վոր այս ժամանակաշրջանում ֆեոդ. Հայաստանում գործող առեւտրական կապիտալի համար կողոպտելու բոլոր նախադրյալները գոյութիւն ունեային:

ա) Ծայր յերկիրների միջև կատարված ապրանքափոխանակութիւն.

բ) Այդ յերկիրներում գոյութիւն ունեցող վոչ զարգացած արտադրական յեղանակ.

գ) Հազիւյալ արդյունքի պերակշռող մասի յուրացում առեւտրական կապիտալի կողմից:¹⁾

Այս պայմաններում առեւտրական կապիտալի այս կերպ ուժեղացումը, անկասկած, իր անդրադարձումը պիտի ունենար ազդարնակութեան այլ շերտավաւորութիւնների վրա: Սակայն, նախ քան այդ հարցին անցնելը մեզ հարկավոր եւ մի գաղափար կազմել այն ժամանակվա վաճառականութեան կազմակերպութեան մասին: Այս հարցի պարզարանումից հետո վորոշ հափով մեզ հնարավոր կըլինի այդ առեւտրականների ֆեոդ. Հայաստանի սոցիալական կյանքի վրա արած ազդեցութիւնը իմանալ եւ առաջացած հազդութիւնը բնորոշել:

Վերեւ ապրանքափոխանակութեան ընդհանուր ցանցը յերևան հանելուց հետո, ընդգծեցինք ժամանակաշրջանի հաղորդակցութեան միջոցների տեխնիկայի զարգացման աստիճանը նկատելու առնելու անհրաժեշտութիւնը:

Առհասարակ արտադրական ուժերի զարգացման չափը պայմանավորում եւ պատմական մի վորոշ ժամանակաշրջանում տնտեսական տվյալ բնագավառում գոյութիւն ունեցող կազմակերպութիւնը: Նկատելու առնելու այն հիմնական պարագան, վոր արեւելքում հաղորդակցութեան միջոցների տեխնիկական դարերը շարունակ իր նախնական վիճակում եւ գտնվել, ուստի, հետագա դարերի վաճառականութեան կազմակերպման ձևը առավել կամ նվազ չափով պիտի լինել նույնը:

Այս ժամանակաշրջանի վաճառականութեան կազմակերպութեան մասին կաշխատենք պարզել միայն յերկու հարց.

ա) Հաղորդակցութեան միջոցների տեխնիկական եւ ճանապարհորդութիւնների հետ կապված դժվարութիւնները.

բ) Տիրող անապահովութիւնը կարավանի ճանապարհների վրա:

ա) Յերբ կարգում ենք Արեւելքի կարավանի ճանապարհների միջոցով կատարված ճանապարհորդական նկարագրութիւնները, ճանապարհորդութիւններ, վորոնք հնարավոր են յեղել մի շարք դժվարութիւններ հազ-

¹⁾ K Marx, Das Kapital III, քար. 19, 5, 314/315.

թահարելով, յերբ մեզ ծանոթ են այդ ճանապարհների վրա տիրող անապահովութիւնն ու քաղաքի մաքսային գովարութիւնները, այն ժամանակ բոլորովին այլ պատկեր ենք ստանում Արեւելի առևտրականի մասին, ինչ վոր ունենք այժմյան կապիտալիստական յերկիրների առևտրականների մասին: Յերբ անցյալում վաճառականները կարավանների հետ շրջում էին քաղաքից քաղաք, այժմ առևտրականը մտավոր միջոցներով աշխատում է տիրապետել համաշխարհային շուկային իր արամադրութիւն տակ ունենալով տեխնիքական բազմազան հարմարութիւններ:

Բազական է մի որինակ բերել անցյալի վաճառականների ապրանքների տեղափոխութիւն ընթացքում հանդիպած գովարութիւններից, այն ժամանակ մեզ համար պարզ էլ լինի այն հակայական տարբերութիւնը, վոր առաջանում է հաղորդակցութիւն տեխնիկայի զարգացած չլինելու հանգամանքից:

«Տեսանք նրանցից (հայ վաճառականներից)», ասում է Պիտոն դը Տուրնեֆոր, «շատեր է ամենահարուստներից վրտով մեծ գետերն անցնելիս, ջուրը մինչև վիզը, բարձրացնելու ընկած ձիերը՝ փրկելու համար իրենց մետաքսի հակերը...»¹⁾

Վաճառականը ստիպված էր բեր, ամիսներ, նույնիսկ տարիներ ճանապարհորդութիւն մեջ լինել: Վերջինք թովմա Արծրունիի խոսքերը Դվինի վաճառականների մասին.

«...և վաճառականքն զհեռաւոր ճանապարհացն խոկային պատրաստութիւն...»²⁾

Իստախրիի և Իրն Հաուքալի հաղորդած քաղաքների հեռավորութիւնները մեզ գաղափար են տալիս այդ ժամանակաշրջանի հաղորդակցութիւն միջոցների տեխնիկայի զարգացման ստորձանի մասին: Համաձայն այդ վկայութիւնների՝ Բարտավը Արտապիլից 50 փարսախ, Թիֆլիսից 52 և Դվինից 80 փարսախ հեռու էր: Մարաղայից Դվին 50 փարսախ=7 որվա ճանապարհ:³⁾ Արդարիլից Ասիդ ուղիղ մի ճանապարհ 225 փարսախ: Այդ ճանապարհը անցնում էր. Արդարիլ—Մարաղա (40 փար.)—Ուրմիյա (20 փ.համաձայն Իստախրիի 4 որ)—Սալմաս (2 որ)—Քոյ (9 փար)—Բերկերի (30 փար.)—Արճեշ (2 որ),—Քլաթ (3 որ)—Բիթլիս (3 որ)⁴⁾—Արճն

1) Pitton de Tournafort, Voyage du Levant t. II, էջ. 393

2) Թովմա Արծրունի, III, Գլ. Թ. էջ 172.

3) Իստախր, 197—198 Իբն Հաուլայ, ԳՁ\, համաձայն այս պատմիչների վկայութիւն՝ կարավանը կարողանում էր մի որվա ընթացքում 7 փարսախ ճանապարհ կտրել: Փարսախը 4-6 քիլ. մ. ընդունելով, կարավանը կարողանում էր, ուրեմն, մի որվա ընթացքում 28-42 քիլ. մ. ճամբա անել:

4) Իստախրից գնում է մի որ, Աբուլֆիղան 2 որ. էջ ԻՊ.

5) Իստախրից գնում է մի որ, Աբուլֆիղան, Մուլաբասախ յնվ Իգրիսից 3 որ:

(1 որ)¹⁾ — Մայաֆարիքին (4 որ) — Ամիդ (2 որ)։ Ուրեմն Արդարելից Ամէդ հասնելու հնարավոր և լինում 32 որվա ընթացքում։

Հետագա դարերից մեզ հասած վկայութիւնները դալիս են միանգամայն հաստատելու այս իրողութիւնը²⁾։

Հագորդակցութեան միջոցների չզարգացած լինելը, ինչպես նաև այն փաստը, զոր ապրանքները գլխավորաբար ոտար յերկրների արտադրութեանը հայն, առաջ եր բերում այն հետեանքը, զոր հայ առևտրականներից շատեր իրենց կայանքի մեծ մասը անց հայն կացնում Հայաստանից դուրս։ Միանով և բացատրովում Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի § 13ը։

«ԺԳ. Յորժամ այր վասն պատճառի իրիք և կամ յաղագս վտճառի ճանապարհ երթալ յամիցէ անսալ արժան է կնոջն»³⁾։

Ուրեմն, «յաղագս վաճառի» ուշանալը մի տարածված յերևույթ և յեղի, զոր դատաստանագրքում հատուկ մի կանոն սահմանվում և այդ վաճառականի կնոջ համար։

Այս պարագան արժե ընդգծել առևտրականների ֆեոդ. Հայաստանի սոցիալական կայանքում կատարած գերի բնորոշման տեսակետից։

Բ) առևտրական գործառնութիւնների տեխնիկան պայմանավորվում և առաջին հերթին փոխադրական և հագորդակցութեան այն միջոցներով, զորոնք դոյութիւն ունեցել են այս ժամանակաշրջանում։ Մենք բոլոր կետերի վրա չենք ծանրանալ։ Այստեղ արժե ընդգծել ճանապարհների վրա տիրող անապահովութիւնը, զոր դարեր շարունակ գոյութիւն և ունեցել։

Այսպես Ալ-Մանսուր Խալիֆի (754-775 թ. թ.) ժամանակաշրջանին վերաբերվող մի վկայութիւն, սուրիացի պատմիչ Դընիի կողմից, մեզ ասում է.

«...Գրավում էին ճանապարհները և կողոպտում անց ու դարձ անողները...»⁴⁾

843 թվի մասին Միքայել Սուրիացի պատմիչը մեզ տալիս է հետևյալ վկայութիւնը.

«Այս թվականին (843), Մանսուրը, Աֆիղիի քրոջ վորդին, սկսեալ կողոպտել վաճառականները և մտածում էր ապստամբել։ Հայաստանցի մի վաճառական բռնեց և կողոպտեց նրա ունեցածը»⁵⁾։

¹⁾ Մուհամադ Բիթլիսից — Արդն ունի 2 որ և Արդնից — Մայաֆարիքին 2 որ. ԱբուլՖիզաճ՝ Բիթլիսից — Մայաֆարիքին 4 որ. հջ Կգ. հմմտ. սրանց մասին H Topdschian, Die innere Zustände s. 42 ծանոթ 6), 7), 8).

²⁾ Աբահամ Կար. Կրեացի, գլ. ա. հջ 2 գլ. ժէ, հջ 24, գլ. իր. հջ 29. Guill. de Rubrouk, Récit de son Voyage հջ. 296.

³⁾ Վ. Վրդ. Քաղաքայեց, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքը հջ 109.

⁴⁾ IV ème partie Chronique de Denys de Tell Mahré, հջ. 104

⁵⁾ Michel-le Syrien, Chronique, L XII, ch XXI, P III, p. 100 trad fr. par Chabot, J. B. Paris 1905.

1067 թվին ավազակները կողմից ստեղծված անապահով դրություն մասին նույն պատմիչի մոտ գտնվում են այլ վկայություններ¹⁾

Կիր. Գանձակեցին 1260 թ. Մերտին քաղաքի Հոլավու խանի կողմից զրավման առթիվ հաղորդում է.

«...Առաքեաց (Հոլավու) զօրս իվերայ քաղաքին Մէրտինայ, որք հաղիւ կարացին առնուլ զնա յետ բազում աւուրց. կոտորեցին և զրազում յիւրզակս ֆեստիս ազգաց և ճանապարհորդաց, զորս զաճարիս անուանէին՝ թուրք ազգաւ, ամրացեալք ՚ի թաւ մայրիս և ՚ի զժվարին վայրս ամրոցացն, անթիւ բազմութիւնք...»²⁾

Նման վկայությունները շարքը կարելի չի բերկարել:

Այս մասին ուշադրավ մի վկայություն և այն խոսակցությունը, վոր ունեցել է 1711 թվին Thesaurus linguae Armeniacae ի հիդինակը Joh. Joachim Schröder-ը Պարսկաստանից Ամստերդամ յեկած մի հայ վաճառականի հետ.

«Ֆ.—Ջարմանալի ճանապարհ այն և առավել մեղ վոր Հենք տեսել. մա էզ խօսքդ կարավան ինչ լեզու ալ, կամ ինչ ասելք.

Հայ վաճառականը պատասխանում է.

«Ս.—Մեզ ալ մեծ զարմանք ալ երբոր նաւի հաքաթ կուլսենք. կարվան որ թուրքն քեարվան կասէ հայոց լեզուաւ, ասել սաքի, կաթօղ վաճեւոյ. (ընդգծումը մերն է, Հ. Զ.) որ աշխարհօրէն կասեն. զարշու կենալու կարողք:

«Ֆ.— Մա պարոն Սաֆար ձեր վաճառականքն ինչպէս ճանապարհ կանեն.

«Ս.— Որտա հեղտ և սաֆայով զարա երբոր շատվոր են, և շատ ապրանք կայ, կարավան կուղանան, և ունեն իրեն քեարվան բաշին, չավուշն, թֆանքչին ամեն փուսաթովն ապրանքն, ուղտերն, ձի կամ ջորի կուրառնան, և իւրանք ձիաւորք ինչպէս մին մեծ օրտու կուզնան, ու ամէնքն քեարվան բաշու հրամանաւ ասա կամ անդ կիջկանին...»³⁾

Կարավանի սահմանավորումը վորպես «կարօղ վանելոյ» կամ «զարշու կենալու կարօղ», ինչպես նաև քեարվան բաշին, չավուշը, թֆանքչին խոսում են այն անապահով դրության մասին, վոր գոյություն և ունեցել Արեւելի կարավանի ճանապարհների վրա:

Ճանապարհների այդ անապահովությունը վաճառականը առաջին հերթին պիտի մտածեր փողի ազանով փոխադրություն մասին:

Այս մասին ուշադրավ մի վկայություն և Վարդանի տոսկներում հետեվյալ կտորը.

«Ասի յիմաստոց, թէ իմաստուն վաճառականք յորժամ երկընչին յավազակաց ի ճանապարհին, ոչ տանին զգանձս իւրեանց ընդ

¹⁾ Ibid p. 162/64,

²⁾ Կիր. Գանձակեցի Գլ. Կ. Եջ 227/28.

³⁾ Joh. Joachim Schröder, Thesaurus linguae Armeniacae՝ Եջ 343/344. Amsterdam 1711.

խքեամ, այլ տան ի փոխս զգանձս իւրեանց [յ] այնպիսի վաճառական, որ ունին յաշխարհն իւրեանց տուն և զանձ, և առնուն ի նմանէ ձեռագիր և երթոյ խախաղությամբ և տանի զձեռագիր վաճառականին և առնու զգանձ իւր խառնէ նորա»¹⁾

Այս վկայությունը Wechsel-ի սկզբնական շրջանն և հիշեցնում, ժորը 13-րդ դարի կիսուն ձեռնովայում սովորական դարձած էր²⁾

Առևտրական կապիտալի մասին մեր ասածները ամբողջացնելու համար մնում և մի քանի խոսք ասել նաև ռուսը առևտրական կապիտալի մասին:

Ամենայն հավանականությամբ արարները, ժորոնք ըստ Իրն Հաուքալի՝ «արտաքին Armenia-ում գաղութներ ունեյին, մեծ զարկ էյին տալիս ֆեոդ. Հայաստանի ապրանքափոխանակության, Այդ արարները Հայաստանից դուրս անմիջական կապեր ունենալով, տեղացի ազգաբնակչության առջև նոր հետաքննարկներ էյին բաց անում: Նրանց կատարած զերը այս ուղղությամբ մեզ համար ավելի պարզ կը լինի, յերբ նկատի ունենանք վաճառականության զարգացումը խալիֆատի յերկրամասերում:

Ուշագրավ մի ակնարկ է 768 թվի Պարտավի ժողովի մաս կանոնը ֆեոդ. Հայաստանում վոչ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը գոյություն ունենալու մասին: Այդտեղ ասված է.

«ժա. Բանանայք պատուէր արասցեն արանց և կանանց և զստեբաց նոցա, զի չարասցեն ընդ հեթանոսի զուգութիւն...»³⁾

Սուրբաղի պատմիչի մոտ ունենք ուշագրավ վկայություն Ամիդ, Արզն և Մալաթիայի քաղաքները հաստատված Մուսուլի բնակիչների մասին, վորից յերևում է, վոր նրանք վերին աստիճանի հարուստ են յեղել և պարապել վաշխառությամբ⁴⁾ Այս մասին ավելի մանրամասն քիչ հետո: Վերև մենք տեսանք իշաթ քաղաքում արաբացի առևտրականների մասին նասիրի Պոսրատի վկայությունից:

Բացի արաբ առևտրականներից հանդիպում ենք այս ժամանակաշրջանում ևս հրեա առևտրականներին: Նախկին դարերում սրանց Հայաստանում մեծ քանակությամբ լինելուն մասին մեր ամբողջական ուսումնասիրության առաջին մասում մանրամասն հայտնի ենք:

Իրն Պրդաղրե արաբ աշխարհագիրը 879 թվին խոսում է հրեյանե-

¹⁾ Փոքովածու Առակաց Վարդանայ, Մաս II. Պետերբուրգ 1895, էջ 184.

²⁾ Grasshofe իր «Wechselrecht u/er Araber» (Berlin 1899) աշխատության մեջ ապացուցել է յեվրոպական wechsel Սրեկիլեքից (Արաբիայից) Սպանիա և Իտալիա ներմուծումը: Արաբական ամենահին Wechsel մեզ հասել է 871 թ.-ից առաջ. հմմտ. G. Tasov, Die ältesten spuren des Wechsels Mit d. Seminars f. orient. Sprachen Jahrg. XXVIII, 1925 s. 280/81.

³⁾ Կանոնագիրք հայոց, էջ 168. Թիֆլիս 1914.

⁴⁾ VI ème Partie chronique de Denys de Tell-Mahré-էջ. 92.

րի արեւելքի և արեւմուտքի առևտրի ասպարիզում կատարած խոշոր դերի մասին:

«Ճամբորդում էյին, ասում և աշխարհալիրը, Արեւմուտքից Արեւելք և Արեւելքից Արեւմուտք, մերթ ցամաքով և մերթ ծովի ուղիով...»¹⁾

Այս թվում և այն ապրանքները, վսրնոց շուրջ տեղի եր ունենում այդ առևտուրը: Արեւմուտքից բերում էյին ներքինիներ եղ սարուկներ և մանչեր, մետաքսե հյւսւթածքներ, մորթիներ, սուրբեր և այլն:

Սելջուկ Մելիքշահ սուլթանի ժամանակ շէն էին գաւառք կապանին» վկայում և Ստ. Որբեկյանը, ապա նկարագրելով 1103 թ. Չորթմանի արշավանքը հիշատակում և հետևյալ ուշագրավ վկայութիւնը.

«... և իջին ընդ մեծ աւարի հեղեղաւն ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ վասն անհնարին զոլոյ մտից մարդկան և սկսան կոտորել ի Ջհաթաղոյն...»²⁾

Ուրեմն, 1103 թ. կապանում գոյութիւն և ունեցել Ջհաթաղ, այս նշանակում և, վոր կամ այդ թվականին և կամ նրանից առաջ կապանում յեղել և հրեական գաղութ:

Յեղրակացնելով, կարելի և տակ, վոր արաբական տիրապետութեան շրջանում ֆեոդ. Հայաստանում ինչպես հայ առևտրական կապիտալը, նույնպես և ոտար առևտրական կապիտալը բաժանակնին մեծ համեմատութիւններ եր ստացել և խնդրոտ առարկա. ժամանակաշրջանում նա կարողացել և խոշոր կուտակումներ կատարել:

Խոնչախի անդրադարձում և ունեցել հարստութեան այդ կուտակումը ազդարնակութեան այլ շերտերի վրա: Այս կերպ հասնում ենք արդեն վաշխառական կապիտալին:

Բ

Վաշխառական կապիտալը պատմական իր զարգացման ընթացքում արտադրական յեղանակի նախակապիտալիստական շրջանում, ստացել և յերկու հատկանշական ձև:

Առաջին՝ վաշխառու դրամ տվել և տոկոսով խոշոր հողատերերի. յերկրորդ՝ մանր արտադրողների, մասնավորաբար դյուղացիութեան. վորովհետեւ, նախակապիտալիստական շրջանում յերկրագործութեւնը հանդիսանում եր արտադրութեան գերակշռող հյուզը և այդ ժամանակաշրջանում մանր արտադրողների ճնշիչ մեծամասնութեւնը կազմում եր գյուղացիութեւնը:

Այս հիմնական յեղրակացութեւնը, վորին հասել և է. Մարքսը վաշխառական կապիտալը վերլուծելիս,³⁾ ցույց և տալիս այս հարցի քննութեան մեթոդական ուղին:

Վաշխառական կապիտալի առաջին ձևը արտադրական ուժերի զար-

¹⁾ Իրն Քորդադե Տլուսչի մոտ, Le Caucase, l'Armenie, l'Azerbeïdjan. Revue du Monde Musulman, 1911 T. 11. թ. 273/74 նաև Goeje-Bibl. geogr. Arab VI 114.

²⁾ Ստ. Որբեկյան, II, գլ. կա. ԿՂ 78.

³⁾ K. Marx, Das Kapital III 2 kap. 16, 5, 133

դացման տեսակետից հասարակականորեն հեղափոխիչ զեր և կատարում, վերոմշեռե նա, քայքայում և տարրալուծում և նախկին սեփականատիրական ձևերը: Յերկրորդ զեպքում, այսինքն՝ մանր արտադրողներին տրված վաշխառուական կապիտալը, զրկում և այդ մանր արտադրողներին իրենց տնտեսությունը զարգացնելու հնարավորությունից: Ուստի, այս զեպքում արդիւք լինելով արտադրական ուժերի զարգացման, վաշխառուական կապիտալը հասարակականորեն հանդիսանում և բացասական ազդակ¹⁾

Այս տեսակետից և բացատրվում և այն յերկրորդ հիմնական հակադրությունը, վոր գոյություն և ունեցել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև:

Թե առաջին ձևը ֆեոդ. Հայաստանում իր արտահայտությունը ունեցել և, զմվարանում ենք այս մասին մի բան ասել մատենագրական և այլ վրկայությունների բացակայության պատճառով:

Ինչ վերաբերում և վաշխառուական կապիտալի ֆեոդ. Հայաստանի գյուղում գործած քայքայիչ զերին, մեր կարծիքով, մասնավորաբար Արիստ. Լաստիվերտացիի մոտ կան փաստացի հիշատակություններ այս մասին:

Սակայն, նախ քան հայ պատմիչի վկայություններին անցնելը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում նախ վկայություններ բերել սուրիացի պատմիչ Դերնի-դը Դեկ Մահրեյի: Ոտար այս աղբյուրի վկայությունը յերկու տեսակետից շահեկան և մեկ համար: Առաջին այն՝ վոր այդ վկայությունը վերաբերում և կամ իրն Հաուքայի անվանած Ժարտաքին Armenia-ի վորոշ քաղաքներին և կամ հարեան Միջագետքին: Յերկրորդ, վոր այդ վրկայությունները յերկրորդի ընդարձակ նկարագրականը վաշխառուական կապիտալի մասին, մեկ հնարավորություն կըտա ավելի վերոշակի հասկանալու Լաստիվերտացիի սեպը և ընդհանուր խոսքերի իմաստը:

Դերնի-դը Դեկ-Մահրեն 769/770 թ. Ամիդ. Արզն և Մայափարիքին քաղաքների մասին հաղորդում և.

«Միջագետքում ապրող մուսուլման ժողովուրդը չափազանց հարուստ էր այս թվականին (769/770) վերոմշեռե յերկրի բնակիչներին աշխատանքը շահագործում էր, վորը լափում էր անարդար rachat²⁾ զնելով (վերգնումներով) և վաշխերով... վաշխով փող էյին տալիս, իրենց զրաքները rachat ների համար էյին տալիս և չափազանց բարձր տոկոսներով. ստրուկների և սարկուհիների տեր զարձան. տեր էյին շարժուն ինչքերի, այգիների և հողերի:

«Հասարակաց հրապարակներում զիկատառքների և յերկրի տերերի նման նստում էյին»:³⁾

¹⁾ K. Marx, das Kapital III kap. 16, s, 135/136

²⁾ Թարգմանիչը, J. B. Chabot, rachat բառին հետևյալ բացատրություն և տալիս. «c. a. d. d'après lecontexte, moyennant un contrat aux termes duquel on devait les rembourser en nature, avec des denrées qu'on leur cédaient à un prix audessous du cours».

³⁾ IV ieme partie Chrouique de Denys de Tel-Mahré, trad. fr. par J. B. Chabot, p. 93 Paris 1895.

Ֆեոդ. Հայաստանի հարազուտ առևտրական այս կենտրոնների մասին Դընիի այս ուշադրով վկայութիւնը կասկած չի թողնում այն հակադրութեան մասին, լոր ստեղծվել էր վաշխառուական կապիտալի միջոցով: Անտարակույս, նման պայմաններում հոգը դառնալու էր ստուծախսի տաարկա: Ստ. Որբելյանի փաստաթղթերում և Վիմական տարեգրի արձանագրութիւններում կան մի քանիներ, վորոնք կարող են նմուշ ծառայել այս մասին: Առաջ կը բերենք այնպիսիներ, վորոնք վերաբերում են արար հողատերերի կողմից վաճառված սեփականութիւններին:

873 թ. Սյունյաց Մարիամ իշխանուհիի նվիրատութիւնների մեջ առված է.

«... Եւ գնեալ ի հագարացի մարդկանէ զգեօզն Շողուգայ ընդ 60.000 դրամի ապատ յամենայն աշխարհական հարկաց՝ ընծայէ ի սեպհական ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն նմանապէս և զեօզ մի ի Մարգաղ զաւառի ընդ 3.000 դահեկանի գնէ և տայ ի սուրբ եկեւ ին որոյ անուն գեղջն Գնէրա: ¹⁾

907 թ. Արամոնսի արձանագրութեան մեջ կարգում ենք.

«... Եւ Գրիգոր, Սիւնեաց տէր, որդի Վասակա, շատածախ գանձիւք գնեցի ի հագարացեաց... ընդ նմին և նորոգեցի զսա... » ²⁾

Յեթև Սյունիքում, վոր իր աշխարհագրական զիրքով ֆեոդ. Հայաստանի անմատչելի գավառներից մին էր, արար հողատերեր զոյութիւն ունեցել են, վորոնք հողի առևտուրով են զրազվել, ավելի մեծ չափերով պետք է ընդունել, մեր կարծիքով, այս զրութեան զոյութիւն էր Հայաստանի զաշտային մասերում:

Դընիի վկայութիւնը ուշադրութեան արժանի չե նաև այն տեսակետից, վոր նա մեզ տալիս է վաշխառուական կապիտալի կեղեքման այն ձևը, վոր զոյութիւն է ունեցել այդ ժամանակաշրջանում:

Այստեղ հետաքրքիր է ընդգծել rachat-ի ձևը, վոր ըստ յերևույթին կրկնակի վաշխի մի զրութիւն է ներկայացնում: Այս կեաը ավելի էր պարզվի հաջորդ վկայութեամբ:

Դընին մեզ թողել է Միջադղեաքում դործող վաշխառուական կապիտալի մասին մի ընդարձակ նկարագրական, վորը կինդանի դոյներով մեր առաջն է դնում 8-րդ դարի 70-ական թվերին քաղաքի և դոլզի փոխհարարերութիւնները:

«Գյուղացիները (les hommes de campagne), անգութ հարկապահանջութիւնից ճնշված, քաղաքներն ելին զալիս և նվերներ բերում նրանց, վորոնք վաշխով փող ելին տալիս: Վերջինները նրանց տեսնելով առում ելին Երարի եկարք, և սիրալիբ բառերով ավելացնում ելին. «քեզ կտամ ամեն ինչ, յերբ դու կարիք գդաս: Մի մտահոգվիր, վորքան ևս ապրելու լինեմ, քեզ կտամ. վ. չ վոքի կարիք չես ունենալ: Քեզանից վկա, յերաշխադրութիւն, ավանդ չեմ պահանջեր. լնչ տուկոս և վնչ rachat: Կառնես և յերբ հունձքը հավաքես, իմ ինչքոս կը

¹⁾ Աս. Մարկիան, I. գլ. 12, 42 218/19

²⁾ Աս. Կոստանյան Վիմական տարեգիր էջ 6,

բերես կամ ինձ ցորեն կամ գինի կըտաս այդ ժամանակամիջոցում: Դնա այժմ և վերադարձիր մի քանի որից հետո»:

«...Գյուղացին հանդիստ մնում էր իր տանը մինչև հարկապահանջների գալը: Յերբ-վերջինները նրան հանկարծակի ելին բերում ասում էր նրանց. «սպասեցեք մի քիչ, կը բերեմ շուտով»- և աճապարանքով գնում էր այն մարդու մոտ, վոր հույս էր տվել իրան: «Տեր, ասում էր նրան, բարեհաճիր տալ ինձ այն՝ ինչ վոր քեզանից խնդրում եմ, վորպեսզի ինձ խարազանով չծեծեն»:

Որեր ձգձգումներից հետո, յերբ գյուղացին մահվան տառապանք և ապրում, վերջապես համաձայնում է «տերը» տալ խնդրվածը և գյուղացուց պահանջում է մի գրություն: Յերբ գրությունը պատրաստ է՝ կրկին ձեռք ձգում:

«...Յեվ յերբ գյուղացիները առտու կանուխ գալիս էին, ասում է. «Ձեմ տար, յեթե մի ավանդ չտաս»: Ավանդը ստանալուց հետո հարց էր տալիս. «վճրքան տոկոս պիտի տաս այս դրամի համար. և վճրքան ցորեն rachat-ի համար: Վորովհետև ցորենը իր ընթացիկ գինով չեմ ընդուներ»:

«Նեղը ընկած լինելուն պատճառով համաձայնում էին ինչ վոր նրա բերանը պահանջում էր»:¹⁾

Յերբ գյուղացին մի կերպ փոխ վերցրած գումարը ճարում է և և բերում պարաքը վճարելու, վաշխառուն ստանալը ձգձգում է և աշխատում է գյուղացին պարտական թողուլ:

Դրնիի այս ուշադրավ վկայություն մեջ ուշադրություն առնելիք կետը այն է, թե ինչ հանգամանքներում գյուղացին ստիպված է լինում վաշխառուի վրտը իշնալու:

Այստեղ պարզ ասված է այդ մասին. հարկապահանջների խարազանն է այդ:

Յեթե սուբիացի պատմիչ Դընին փոխարինենք Ղևոնդ յերիցով, այն ժամանակ նույն սահմաններում գտնվող հայ գյուղացիության պատկերը ևս կը պարզվի մեր առջև: Միայն խոսք կարող է լինել հարաբերական տարբերություն մասին: Արաբների ֆեոդալական Հայաստանում վարած հարկային քաղաքականության մասին մեր կատարած ուսումնասիրությունը²⁾ ցույց տվեց արտադրող դասի այն սոսկալի դժվարությունները, վորոնց առջև կանգնած էր ան, հարկերը դառնով վճարելու ստիպված լինելու պատճառով:

Արտաքին իշխողներին վճարելիք տրիպոլիտների համար մանր արտադրող դասը վորոշ ժամանակներում անելանելի կացություն էր մաշնվում: Սրա վրա ավելանում էին նաև ներքին ֆեոդալներին վճարվելիք հարկերը, վորոնք, մեր կարծիքով, հողատիրության կենտրոնացման և ապրանքափոխանակության այս շրջանում ավելի ծանրանում էին:

Այն տնտեսական պայմանները, վորոնք գոյություն ունեցել են Մի-

¹⁾ IV ieme partie chronique de Denys de Tell-Mahré հջ 151/153

²⁾ Տես ՆՄՁՅ Պետ. Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր № 2, Յերեան 1927 թ.

ջողկոտքում արարական տիրապետութեան շրջանում, գոյութիւն ունեցին նույն ժամանակաշրջանում ֆեոդ. Հայաստանում: Ուստի, ամենայն հասկանալիութեամբ, յերկու յերկրներում առջացած յերևոյթիւնները առաջիկայում նվազ չափով նույնը պիտի լինէին: Ինչպէս սասցինք, խոսք կարող է լինել հարաբերական տարբերութիւնների մասին. հիմքում գրութիւնը միննույն էր:

Այժմ քննենք Արիստ. Լաստիվերտացիի այն վկայութիւնները, վորոնք վերաբերում են ֆեոդ. Հայաստանի յերկու հայտնի քաղաքներին՝ Արծնին և Անիին:

11-րդ դարի կիսուն նրա ներկայացրած այս յերկու քաղաքները հասել էին զարգացման մի շրջանի, վորտեղ քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված փոխհարաբերութիւնները ափսիս ըյուրեղացած ձևով արտահայտվել են: Քաղաքի կողմից գյուղը շահագործելու, կեղեքելու պատմական, որին նախադասական այդ արտահայտութիւնը պատմիչը իր դարի կրօնարարոյթախոսական աշխարհայացքով մեր առջևն է դնում:

Անցյալը հիշելով, յերբ զեռես առետրական-վաշխառուական կապիտալը գտնվում էր իր զարգացման սկզբնական շրջանում, վաճառականները, առում և պատմիչը 1049 թ. Արծն քաղաքի մասին.

«...եկեղեցւոյ շինողք և զարդարողք... ոչ գոյթ խարէութիւնն ի վաճառս, և ոչ նենգութիւնն ի տուրի-առիկ փոփոխմունս: Ընդ բամբասանօք էր վաշխից և տոկոսեացն շահքն...»¹⁾

Բամբասվում եր վաշխի և տոկոսի բերած շահը. հիշենք V դարի Հովհ. Մանգակունիի ճառը.

«Եւ այնչափ անօրէն են ախա փոխոց տոկոսեաց, մինչև յամուլ արգանդէ խնդրէ որդի բոնութեամբ, և յապառած քարանց պտուղ որուն, և ուսանց սերման կամի արզիւնս ժողովել, և յարուսց ծնունդըս պահանջել, և քարէ կաթն կթել, և ի վիմաց սար ստանալ...»²⁾ Հակառակ նրան, վոր վաշխի շահը բամբասվում եր, սակայն, սա դեռ չի նշանակում, վոր նա իր վիճերն էր չէր դործում. այսպէս, կարող էմ ենք նույն ճառի շարունակութեան մեջ.

«...եւ պատուհասեալք պատմին չարապէս խնդրողք վաշխիցն և փողոցն՝ որ ընդդէմ պատուիրանացն Աստուծոյ չարեացս իւրեանց ի վաշխու տան, և տոկոսօք անդէն պահանջեն, և անակնածելի ուտեն դմարմինս տնանկաց, և ըմպեն դարին նորա անողորմ:

«Երբեմն սուղ ինչ պախրէն կամի վաճառել... և երբեմն խորհի գաղտեղեաց լինել ի տար աշխարհ...»

«Եւ եթէ աղքատ ևս իցէ փողապարտն, ի ծուփս և ի հոգս մաշի հանապաղ. անքուն և դառնաքուն ի դիշերի ննջիւն նորա. տխուր և արտում և մտայոյղ ի տուընջեան շրջի, և ոչ դիտէ յո երթայա:»³⁾

¹⁾ Պէրիս. Լաստիվերտացիի գլ. ժ. և 53

²⁾ Հովհ. Մանգակունիի Ծ. և 63. Վենետիկ 1860

³⁾ Հովհ. Մանգակունիի ճառը, և 63-64. Վորքան նմանութիւն Մոլոնի հայտնի յերգի հետ.

«...Während so der Unheil stetig wüthet in der Bürger kreis.

Wandern die verarmten Leute ins Eleud Scharenweis. Als verkaufte Schuldenknechte bindet sie der Ketten schmach. Und so tragen der Fronde bitteren Zwang u. Ungemach».

Stowasser, „Griechenlyrik“, Heidelberg O. J. s. 6, bei

K. Wittvogel, Geschichte d. Bürgerlichen Gesellschaf, 5. 208

ճուշնը չի՞ հիշեցնում արդյոք յերբ Կորյունի մոտ կարդում ենք.

«...և բազում մուրհակս անիրաւութեան պատառեաց»։¹⁾

Այսպէս յերբ վաշխի շահը բամբաստում եր.

Փոխվիկ Եյին ժամանակները. տնտեսական կյանքը ընթացել եր պատմական անհրաժեշտությամբ. արտադրական ուժերի զարգացումով պայմանավորված արտադրական փոխ-հարաբերությունները տնտեսական կառուցորդների մասին նոր հայեցողություն և ըմբռնում եր առաջացրել.

«Վաշխից և տոկոսեաց օրէնք եղան», շարունակում և Լաստիվերտացին, «և ցորենոյ բազմապատկութիւն, որով երկիր պղծի և արգելու զարդանդ առ ի տալոյ զպատուս ի ժամու իւրում առ ի կերակուր մարդկանս»։²⁾

Անտրական վաշխառուական կապիտալը կարողանում և որինականացնել «ընդ բամբասանօք» յիզող վաշխի ու տոկոսի շահը. Յիվ սրան և վերադրում պատմիչը, կրոնական գունավորումով, յերկրի արգանդի պղծումը և նրա անբերութիւնը. Այստեղ պատմիչը վեր և հանում այն քայքայիչ դերը, վոր կատարում և վաշխառուական կապիտալը գյուղական մանր տնտեսութիւններում.

«Բավական և միայն», ասում և Մարքս, «վոր մանր գյուղացու մի կովը սատկի, այն ժամանակ նա անկարող կը լինի նախկին տատիճանով վերարտադրութեան սկսելու. Այդ կերպ նա կընկնի վաշխառուի ձեռքը, և միանգամ վոր ընկավ, նա յերբեք չազատվի»։³⁾

Յիվ կամ մի յերաշտ տարի կամ ընտելեան այլ աղետ, վորոնք այնքան հաճախապէս են յեղել ջրաստակավ այս յերկրամասում, մանր արտադրող կարիքի մեջ դնի և նա ստիպվի դիմել վաշխառուին, այլևս շատ դժվար կլինի նրա ճիւղաններից ազատվել և ահա «երկիր պղծի և արգելու զարգանդ առ ի տալու զպատուս ի ժամու իւրում»։

«Բայց յորմէ հետէ մտին յեկեղեցիս մեր Սեքարայիք և Պիհոռնացիք, և արդարութեան օրէնքն յանիրաւութիւն դարձաւ, և յարգի եղև արժաթասիրութիւն քան զաստուածասիրութիւն, և մամոնայն քան զՔրիստոս... իշխանք սորա զողակիցք եղևն զողոց, վրիժադործք և արժաթոյ ծառայք...»⁴⁾

Ուշադրով յերևույթ ե, վոր պատմիչը կապում և անտրական-վաշխառուական կապիտալի ուժեղացումը աղանդավորական շարժման հետ.

Ուժ և յին շաղագործում և կողոպտում. պատմիչը տալիս և այս հարցին պատասխան.

«Զտունս տնակից՝ (տնանկից) աղքատացն, և զսահմանս անդաստանաց նոցա յափշտակէին մեծատունքն...»⁵⁾

1) Խաբուհ, Պատմութիւն վարուց և մահվան սրբույն Մեսրոպ վարդապետի էջ 36 վեհեակի 1894.

2) Արքիւս. Լաստիվերտացի գլ. ԺԲ էջ 54

3) K. Marx das kapital III, kap. 16, S. 138.

4) Արքիւս. Լաստիվերտացի, Գլ. ԺԲ. էջ 54

5) Ibid Գլ. ԺԲ. էջ 54

Խնչու իշխանները դառնում են «գողակից գողոց» և մեծատունները յափշտակիչներ:

«Ամբարտաժանութիւն» անվանում և պերճանքի հափելումը, վորը անմիջական հետեանքն և առետրական կապիտալի դարգացման և ֆեոդ. Հայաստանի Արեւելքի-Արեւմուտքի ապրանքափոխանակութեան ցանցին մեջ ընկնելուն:

«Այդ՝ ամենեցուն Հար և արտա այս (պերճանքի հափելման մասին և խոսքը), բայց կարի տուաւել կանանց ազդի». ապա թվում և նրանց դարդերը. «... զգինդսն և զմատանիսն, զապարանջանսն, զքողէսն և զմհհանդսն և զայլ ամենայն»:¹⁾

Ահա թե ինչու ստեղծված այս նորանոր և բազմազան պերճանքի պահանջների պատճառով անաշխատ հասույթով ապրողները դառնում են «գողակից գողոց» և մեծատունները հափշտակիչներ. որինակացնում են վաշխն ու տոկոսը, լինում և «ցորենոյ բազմապատկութիւն»։ Յեւ այս դրութիւնը ուղղակի քայքայում և գյուղացիական տնտեսութիւնները, արգելք լինելով արտադրական ուժերի դարդացման. միաժամանակ հափերժացնելով այս թշվառ պայմանները. վորտեղ աշխատանքի հասարակական արտադրողականութիւնը աշխատանքի լակ հաշվուն չի զարգանում, ինչպես առհասարակ տեսնում ենք կապիտալիստական արտադրութեան մեջ:²⁾

Թե ինչ հասիների հասել եր մանր գյուղացիութեան շահադորժումը և քաղաքներում հարստութեան կուտակումը, այս մասին կարգում ենք հետեւյալը Մատթ. Ուռահեցու մոտ Դավթուկ անուն մի քորեպիտեկոսոսի մասին: Նախ ընդհանուր առմամբ քաղաքի հարստութեան մասին ասելուց հետո. «այլ գտակոյ և դարձաթոյ և զդիպակաց ավելորդ է ասել» շարունակում և,

«...Բայց զայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց յազա քորեպիտեկոսոսին որ ասէին Դաւթուկ, եթէ զգանձատուննորա, Աբրիհմն էառ և քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանն նորա ութհարիւր վեցլի եղանց ելանէին ի տանէ նորա»:³⁾

Ենթե մենք բառացի չընդունենք պատմիչի մեղ հաղորդած այս վկայութիւնը, այնուամենայնիւ կարելի չե հաստատ ասել, վոր հարստութեան կուտակումը քաղաքում ստացել եր բավականին խոշոր համեմատութիւն:

Յեւ զարմանալու չե, յերբ Հաստիվերտացին այնքան ծանր խոսքեր և գործածում իշխանական այն դոյակների և ապարանքների մասին, վորոնք կառուցվել են «վաշխի» փողերով:

Խոսքը վերաբերում և 1064 թ. Մելիզուկ-թուրքերի կողմից Անիի գրավման.

¹⁾ Ibid Գլ. Ժբ. Էջ 55.

²⁾ K. Marx, das Kapital III, kap. 36 135.

³⁾ Մատթ. Ուռահեցի, Էջ 103 հմմտ. նաև Սմբատ Գունեստապլ, Տարեգիրք: Էջ 66. Փարիզ 1856. Ղ. Յլիսաք Հայապատում Էջ 324. Ժանդ. 6.

«Այլ և ի ճարպոյ անիրաւութեան ի նմա գործելոցն տոչորեցաւ բարձրաշէն և զկեցեկայարմար ապարանքն, եղև և ամենայն բնակութիւնն իբրև հողարբուր, և վաշխն ու նենգութիւնն որ ի նմա խափանեցաւ»¹⁾

Քաղաքի և գյուղի մեջև ստեղծված այս սուր հակադրութեան առջև, պատմիչը ապարանքի կործանման առթիւ, կարծես ցավով խառն ուրախութեան և հայտնում: Այդ ուրախութեանը բղխում է նրանից, վոր քաղաքի հին նահապետական կենցաղը վտար տակ եր տալիս և ստեղծվել եր ցոյժ ու շվայտ կյանք: Հին բարքերի պաշտպան պատմիչը այսպես և բացատրում այդ շվայտութեան և պերճանքի առաջ գալը:

«Այս և բաժին անիրաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց, և ի քրտանց տնանկաց փարթամանան, և ի վաշխից և յանիրաւութեանց դտունս իւրանց ամբացուցանեն. և ինքեանք զմիտըս իւրեանց անողորմ ունելով առ աղքատս և տնանկս՝ միայն հեշտութեան և փափկութեան սպասեն, և ի գործոց ազտեղութեան ոչ խորշին, այլ միայն արեալ լինեն ի ցանկութեանցն որ զնոսա ըմբռնեալ ունին»²⁾

Ինչ յեզրակացութեանս կարող ենք հանել արաբական տիրապետութեան շրջանում ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքի և գյուղի մասին կատարած մեր այս ուսումնասիրութեանը:

1. Արարների տիրապետութեամբ ֆեոդ. Հայաստանի տնտեսական կյանքում յերկու հիմնական մղիչ ուժեր հանդես են գալիս:

ա) Արարների դրամական հարկերի դանձումը:

բ) Տեղացի փոքրաթիւ ֆեոդալների ձեռքում հողամասերի կենտրոնացում:

2. Այս յերկու ուժերի հիմնական անդրադարձումը ներքին տնտեսական կյանքում լինում եր այն, վոր հասարակական աշխատանքում բաժանում եր առաջանում և այս պրոցեսը ժամանակի ընթացքում խորանում:

3. Բացի այս, յերկորդ հիմնական անդրադարձումը լինում եր այն, վոր արտադրող դասի կեղծումը ավելի սաստիկ համեմատութեանս եր ստանում տեղացի ֆեոդալների կողմից: Առաջին հակադրութեանս:

4. Մի կողմից հասարակական աշխատանքում առաջացած բաժանումը, ֆեոդ. Հայաստանի Արեւելքի և Արեւմուտքի ապրանքափոխանակութեան ցանցի մեջ ընկնելը, մյուս կողմից անաշխատ սպառողների ավելի մեծ թիւով քաղաքներում բնակութեան հաստատելը, ինչպես նաև այլ ազգակներ, առաջանում եյին ֆեոդ. Հայաստանի քաղաքների բարգաւաճումը և կամ ծնունդ տալիս նոր քաղաքների:

5. Մասնավորաբար, արհեստավորական-առևարական քաղաքներում՝ առևտրական կապիտալի աշխուժացումով առաջանում եր քաղաքի ազգաբնակչության վորոշ շերտում հարստութեան կուտակում:

¹⁾ Արիստ, Լասթիվբրացի, Գլ. Իգ. հջ 111

²⁾ Ibid Գլ. Իգ. հջ 111.

6. Արարացիները զանձած զրամական հարկերը և տեղացի իշխանների կեղեքումները սաստկացումը, մանր արտադրող դասը վաշխառուական կապիտալի ձեռքն եր գցում:

7. Ժամանակի ընթացքում քաղաքի ազդարնակության վերին խավերում այնքան վորքան հարստությունը կուտակվում եր, նույն հափով գյուղը աղքատանում և քայքայվում: Յերկրորդ հիմնական հակադրություն:

Ահա այն յերկու հիմնական հակադրությունները, վորոնք կարողանում ենք մատնանիշ անել ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև արարական շրջանում:

4 /V—1927 ՅԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՍ Յիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0428518

2504.2

504

2504
—
46